

Telman Orucov

Antik dünyanın parlaq şəxsiyyətləri

Florensiya şəhəri və Mediçilər sülaləsi

Antik dünyanın parlaq şəxsiyyətləri

Ön söz

Bəşər tarixini bəzəyən görkəmli şəxsiyyətlər göy qübbəsindəki ulduzlara bənzəsələr də, onların sayı o qədər çox deyildir, ən azı miriad miqdarında deyildir. Onların keçdiyi həyat yolundan, mübarizəsindən, insana münasibətindən və hərbi igidliklərindən biz çox şey öyrənirik. Bu məsələdə antik dünyanı təmsil edənlərdən bəziləri həm də sonrakı minilliklərdə gələn böyük şəxsiyyətlər üçün nümunə rolunu oynamışlar. Dahi sərkərdə, öz qələbələri ilə Böyük Karldan sonra Avropanı birləşdirməyə çalışan və əsasən, buna nail olan Napoleon özünü, tarixdəki sələfləri olan Makedoniyalı Aleksandra və Qay Yuli Sezara oxşatmağa çalışırdı. Bədbəxtlikdən ya xoşbəxtlikdən, ambitsiyalarını cilovlaya bilmədiyindən məğlubiyyətlər girdabına düşməklə sürgün həyatı yaşamağa məcbur oldu və bütün Avropanı idarə etmək istəyən bir adam, Müqəddəs Yelena adasında tənhalıq mühitində dünyanı tərk etməli oldu. Onun böyük təqlid hədəfləri olan sərkərdələr isə bir dəfə də olsun oxşar məğlubiyyət acısını dadmamışdılar.

Təəssüf ki, hərbin, militarizmin dünyaya, bəşəriyyətə vurduğu ciddi ziyanlara, şəhərləri xaraba qoymasına, qan çayları axıdıb, insana həyat verən mayedən dənizlər yaratmalarına baxmayaraq, tarix boyu onları təmsil edənlər daha çox təbliğ olunduqlarından, insan şüurunda özlərinə məqsədlərindən fərqli olaraq elə yuva qurmuşlar ki, o, hacıleylək yuvası kimi hətta uzaq məsafədən də görünür.

Lakin bəzi şəxsiyyətlər onların tam əksi olmaqla, öz həyatlarını xalqının, vətəninə azadlığı uğrunda mübarizəyə sərf etmiş, min illər bundan əvvəl insan ləyaqətinin yüksəlməsinə yol açan cəmiyyətlərin yaranması və qorunması üçün ehtiraslı fəaliyyətdən bir an da olsun uzaqlaşmamışlar. Əslində, onlar daha geniş təbliğ olunmalı, onların həyatı sonrakı nəsillər, müasir insanlar üçün yol göstərən ulduz rolunu oynamalıdır. Onlar nə insan qırğını törətmiş, nə də abad məskənləri xaraba qoymuş, nə böyük ərazilər işğal etmiş, nə də bütöv xalqları işğal asılılığında yaşamağa məcbur etməmişdilər. Onların yeganə arzusu öz xalqlarının azadlığı, dövlətlərinin müstəqilliyinə xələl gəlməməsi olmuşdur, bu mübarizədə onlar

ittihamlarla, böhtanlarla üzləşmiş, lakin tutduqları haqq yolunu tərک etməmiş, buna görə həyatdan getmək lazım gəldikdə, bir an da olsun tərəddüdə yol verməmişdilər.

Afinanın böyük siyasi xadimi Perikl doğma şəhər-dövlətinə demokratiyanın təntənəsi üçün əlindən gələni etmişdi. Elə bil ki, o, zaman maşınında səyahət etməyi bacarmış, bu maşın indi dəbdə olan qaydada keçmişə deyil, məhz onun nəzərinin tələbatı ilə gələcəyə ünvanlanmışdı. Onun bilavasitə səyi ilə, buna görə onu təqsirləndirənlər də az deyildi, əsərləri bizim dövrümüə gəlib çıxan əsl dahiyənə sənət məktəbi yaratmışdı. Onun tikdirdiyi Parfenon zamanın və insanların dağıdıcı təsiri ilə malik olduğu gözəlliklərin çoxunu itirsə də, adamı valeh edən arxitektura incisi kimi indi də dünyanın öyündüyü bənzərsiz memarlıq əsəri olaraq qalır. Perikl zamana qalib gəlməyi bacarsa da, ağır epidemik xəstəlik qarşısında aciz qalmaqla, dünyanı tərک etdi. Lakin onun demokratiya ilahəsinə sitayışı, Afinanı gözəlləşdirmək sahəsindəki əməlləri, onun mənəvi dünyasının pozulmaz xüsusiyyətləri nəinki itmədi, əksinə, bəşəriyyət naminə göstərilən xidmət kimi yaşadı, milyonlar üçün ibrət və pərəstiş nümunəsi oldu.

Yaxud Afinanın IV əsrdəki böyük natiqi Demosfen öz dövlətinin müstəqilliyi, həm də bütün Yunanıstanı azad görmək naminə öz dövrü üçün divi xarakterizə edən iki Makedoniya hökmdarına – ata və oğul olan Filippə və Aleksandra qarşı ölümçül mübarizə aparmalı oldu. Filipp artıq xeyli gücə yiyələnmiş bir dövlətin çarı, qüdrətli ordunun sərkərdəsi idi. Aleksandr əraziləri işğal etməklə üç qitədə özünün nəhəng imperiyasını yaratmışdı. Demosfenin isə malik olduğu yeganə silah onun natiqliyi idi. Gənc, cılız David timsalında olan bu adam, əslində filistimli nəhəngi təmsil edən iki Qollafa qarşı vuruşmuşdu. Daviddən fərqli olaraq, o, qeyri-mütənasib, olduqca böyük güc qarşısında məğlub olmalı, həyatdan getməli idi. Lakin onun Afinanın azadlığı uğrunda mübarizəsi artıq bizim eranın ikinci minilliyinin XIX yüzilliyində bütün Yunanıstanın Osmanlı zülmündən xilas olması hərəkatında da ilhamverici ruhu ilə öz əksini tapmaqla, dörd yüzillik əsarətə son qoymaqla, qələbə ilə başa çatdı.

Bir həqiqəti etiraf etmək lazımdır ki, hərbi xadimlər, böyük sərkərdələr, fəthlər çaldıqları qələbələr hesabına insanların xatirəsində daha böyük yer tutur, işğal etdikləri ərazilərin böyüklüyü onların tarixi fiqurasının da nəhəng ölçülər almasına səbəb olur. 20 yaşında Aleksandr atasının qətlə yetirilməsi nəticəsində Makedoniya taxt-tacına yiyələndi, Yunanıstanda hegemonluq etməklə kifayətlənməyib, Kiçik Asiyaya keçdi, böyük Persiya imperiyasını tarixdən sildi, Misiri tutdu, Hindistanın şimalını işğal etdi. Persiyaya hücum ideyası xeyli əvvəl

də mövcud idi, atası Filipp bunu özünün hərbi gündəliyinə salmışdı, lakin qatilin bıçaq zərbəsi ilə ölümü həmin planı həyata keçirməyə imkan vermədi. Aleksandr təkcə özünün yeni imperiyasını yaratmaqla kifayətlənməyib, Qərblə Şərqi birləşdirmək istəyirdi. Bu məqsədlə o, bir sıra qəribə görünən tədbirlərə də əl atmışdı. Paradoks orasındadır ki, onun şöhrəti Şərqdə daha geniş yayılmışdı, işğal etdiyi ölkələrin xalqları onun real nailiyyətlərini rəvayətlər hesabına böyüdərək, ona fəvqəl bəşər qiyyəti geyindirilmişdi. Lakin bu dahi insanın qeyri-adi xarakter daşıyan uzaqgörən ideyası bütünlüklə həyata keçməsə də, onun bəhrəsi kimi Aleksandr özündən sonra Ellinizm adlı böyük irsi qoyub getdi. Yaratdığı imperiya öz ölümündən sonra tezliklə parçalansa da, Ellinizm yaşamaqda davam etdi, Yaxın Şərqlə və Misirə xeyli elmi və mədəni təsir göstərdi.

Bəzi sərkərdələr döyüş səhnəsində qazandığı qələbələrdən də daha çox, vətəninə sədaqət sahəsindəki əvəzsiz xidməti və humanizmə yad olan müharibənin özündə də insanpərvərliyə qayğı göstərməsi ilə fərqlənmişlər. Qədim Romanın bizim eradan əvvəlki V əsrin sonu və IV əsrinin əvvəllərində dəfələrlə hərbi diktatoru olmuş Mark Furi Kamill Romanın qallara az qala bütünlüklə təslim olmasına imkan verməmiş və onları İtaliyadan qovmuşdu. Faleri şəhərini mühasirədə saxladıqda, şəhərə xəyanət etməyi planlaşdırmış və bu məqsədlə onun yanına gəlmiş müəllimi alicənablıq göstərərək cəzalandıraraq, şagirdlərlə birlikdə geri qaytarması, şəhər sakinlərinə böyük təsir göstərdiyindən, onlar vuruşmadan şəhər qapılarını onun üçün açmışdılar. Kamill öz hərəkəti ilə gələcək azğın sərkərdələrə insanıq dərsi vermiş, müharibədə də bəzi qanunların mövcud olduğunu göstərmişdi.

Qay Yuli Sezar b.e.ə. I əsrdə Romanın böyük sərkərdəsi kimi Qallıyanın nəhəng ərazisini işğal etmiş, Britaniya adalarına keçmiş, öz ölkəsində vətəndaş müharibəsinin başlanmasına səbəb olmuş, Yunanıstandakı Farsalda oraya qaçmış, əvvəlki müttəfiqi, sonralar isə rəqibi olan Pompeyi məğlub etmiş, İspaniyada və Şimali Afrikada pompeyçilər üstündə qələbə çalmışdı. Sezar öz düşmənlərini əfv etməyi də bacarırdı, onun şöhrətləndirən xüsusiyyətlərindən biri *clementia* adlanan mərhəmətliliyi idi. Lakin Sezar çar olmaq eşqinə düşdü və bu onun sui-qəsd nəticəsində həyatla vidalaşmasına səbəb oldu.

Haqqında danışılan şəxsiyyətlər böyük olduqları kimi, həm də mürəkkəb təbiətə və müqayisəyə gəlməz qabiliyyətlərə malik idilər. Bu heç də o demək deyildir ki, onlar bütün qüsurlardan da xali idilər. Onlar insan olmaqla, bəşər övladına xas olan zəifliklərdən və qüsurlardan da tam uzaqlaşmışdılar.

Lakin onların portretlərinin palitrası olduqca zəngindir və bu görkəmli insanlardan öyrənilməsi şeylər də az deyildir.

PERİKL

Bizim eradan əvvəl V əsrin ikinci yarısında iki onilliyə yaxın müddətdə Afina şəhər-dövlətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə Perikl, bu məkanın beşiyi olduğu hesab edilən demokratiyanı daha da inkişaf etdirmişdi. Ona görə də tarixçilər həmin zaman kəsiyini Perikl erası adlandırırlar. Həqiqətən də bu illər Afina hakimiyyətinin yüksəlməsi, daha qüdrətli olması və bu sivilizasiyasının parlamasının kulminasiya nöqtəsi oldu. Görkəmli siyasətçinin səyi və yenilməz iradəsi hesabına dövlətin idarə olunmasında demokratik sistem daha da çiçəkləndi.

Perikl erası dövründə afinalılar idrəcəliyin demokratik qaydalarına dərinlən vuruldular. Xalqın suverenliyi, hökmranlığı özünü eklesiya adlanan baş məclisdə (Xalq yığıncağında) göstərirdi. Həmin eranın 18 ili ərzində kişi cinsindən olan bütün vətəndaşlar ona daxil idi. B.e.ə. 440-cı illərdə bu qrupun sayı 43 min nəfərə yaxın idi. Akropoldan şərqdə, təpə tərəfdə aparılan baş məclis, başqa sözlə, həmin yığıncaqlar keçirilirdi. Onlarda heç də hamı gəlib iştirak edə bilmirdi və iştirak edənlərin sayı nadir hallarda 6 min nəfərdən çox olurdu və yığıncaq yeri də yalnız o qədər adamı tuturdu. Baş məclis bütün qanunları qəbul edir, müharibə və xarici siyasət barədə son, həlledici qərarını verirdi. Burada hər bir adam danışa bilirdi, adətən, bunu yalnız hörmətli liderlər edirdi, çünki belə çox adamın olduğu yerdə bir şərt kimi danışmaq qabiliyyəti də tələb olunurdu.

Xalq yığıncağı Afinada ali hakimiyyəti təmsil edirdi və verilən qərarlar çoxluğun iradəsinin bəhrəsi idi. Azlığın deyil, çoxluğun hakimiyyəti demokratiyanın təməl prinsipi idi. Perikl isə məhz belə hakimiyyətin mövcudluğu və təzahürü ilə fəxr edirdi.

Afina əsrin əvvəlində, b.e.ə. 480-cı və 440-cı illərdə böyük və qorxulu sınaqlara cəlb edilmişdi. Persiyalılarla 480-ci ildəki müharibədə qalib gəldikdən sonra, Afina yeni liderliyini sübut etmək üçün Delos Liqası adlanan konfederasiya yaratdı. B.e.ə. 478-477-ci illərin qışında yaradılan bu Liqada əvvəldən Afina

dominantlıq edirdi. Liqanın baş qərargahı İoniya yunanları üçün (Kiçik Asiyanın qərbində olan şəhər –dövlətlərin yerləşdiyi ərazi İoniya adlanırdı) müqəddəs olan Delos adasında yerləşsə də, baş idarələr, xəzinə və həm də donanma komandanlığı Afinada idi. Ona məxsus olan, 300 gəminin də çoxunu Afina vermişdi. İri dövlətlər üzv kimi Liqaya pul ödəyirdi.

Afinanlıların liderliyi altında Delos Liqası Persiya imperiyasına qarşı hücum meyl edirdi, çünki iki dəfə onun təcavüzünə məruz qalmışdı. Bu vaxt faktiki olaraq Egey dənizi adalarındakı bütün yunan dövlətləri Persiyanın nəzarətindən azad olunmuşdu. Persiya donanması və ordusu isə b.e.ə. 469-cu ildə Kiçik Asiyanın cənubunda qəti surətdə məğlub edilmişdi. Beləliklə, əslində, Persiya təhlükəsi artıq arxada qalmışdı. Afina ona çalışırdı ki, heç bir dövlət Liqadan ayrılmasın. Tezliklə Liqa Afina imperializminin alətinə və həmin imperiyanın aparıcı qüvvəsinə çevrildi.

Bu siyasəti afinalılar bəyənirdilər, xüsusən b.e.ə. 450-ci ildən isə Perikl adlı aristokrat bu şəhər-dövlətdə mühüm siyasi rol oynamağa başlayandan Afinanın Liqada əhəmiyyəti daha da böyümüşdü.. Periklə qədər, Klisfen islahatı ilə şəhərin 10 tribasından (bölgəsindən) seçilmiş 500-lər Şurası fəaliyyət göstərirdi və onun xalq yığıncaqlarının təşkilində xeyli səlahiyyətləri var idi. Baş məclisdən keçən qərarların icrasına hər triba nəzarət edirdi.

Şəhərin icra orqanı olan magistratlar, adətən, sinifləri nəzərə almadan seçilirdi və onun həmin tərkibdəki fəaliyyəti yalnız bir il davam edirdi. Kişi cinsindən olan vətəndaşların çoxu həyatının hansısa bir dövründə ictimai vəzifə daşıya bilirdi. On nəfərdən ibarət vəzifə şurası isə generallar kimi tanınırdı, onlar strateq adlanırdılar və dövlət işlərini aparmaq üçün ictimai qaydada seçilirdilər. Generallar, adətən, varlı adamlar olurdu, lakin xalq sərbəst qaydada başqalarını da seçə bilirdi. Həm də generallar təkrarən seçilmək hüququna malik idilər, bununla da fərdi liderlik mühüm siyasi rol oynamağa qadir olmuşdu.. Perikl 15 dəfə ardıcıl olaraq on generaldan biri olaraq seçilmişdi və daha böyük dövr ərzində, b.e.ə. 461-ci illə 429-cu il arasında o, aparıcı siyasətçilərdən biri idi.

Bütün ictimai vəzifəlilər, adətən, ciddi öyrənilmənin subyektləri olmaqla, onlar ictimai etimadı itirdikdə vəzifələrindən götürülürdülər. B.e.ə. 488-ci ildən sonra isə afinalılar ostrakizm adlanan cəza növündən istifadə edirdilər. Bu təcrübə baş məclisin üzvlərinə imkan verirdi ki, xoşlarına gəlməyən və ya polis (şəhər-dövlət) üçün daha ziyanlı hesab edilən şəxsin adını saxsı qırığı üstündə yazıb, qutuya atsın, çoxluq bunu yazsa, həmin adam ostrakizmə məruz qalmaqla, on il

müddətinə sürgünə yollanırdı. Vacib şərtədən biri o idi ki, qutuya ən azı 6 min səsini olduğu saxsı qırığı atılmalı idi. Afinalıların həmin adama ehtiyacı olduqda, onu geri çağırmaqla, sürgün müddəti də azaldırılırdı. Ostrakizm tətbiq edilən şəxslər adətən əvvəlcə fəaliyyəti bəyənilən, sonra isə əməllərinin mənfi tərəfə yönəlməsi güman edilən bir siyasətin daşıyıcıları olmaqla cəzalandırılırdı.

Perikl afinalıların demokratik proseslərə cəlb edilməsini xeyli genişləndirdi. Afinalılar artıq yalnız özlərinin xoşladığı hökumət formasını seçə bilirdilər. Hakimiyyət baş məclisdə iştirak edən kişi cinsindən olan adamların əlində idi və məhkəmələrdə də jüri üzvləri xidmət edirdilər. Aşağı sınıfdən olan vətəndaşlar da əvvəllər onlar üçün bağlı olan ictimai vəzifələri artıq tuta bilirdilər. Bu da onunla əlaqədar idi ki, Perikl vəzifə sahiblərinə dövlətin pul ödəməsini, maaş verməsini tətbiq etdi, bura jüri üzvü borcunu yerinə yetirənlər də daxil idi. Əvvəllər isə kasıb vətəndaşlar bütün vaxtını ailəsinə çörək qazanmaq üçün fiziki işə həsr etdiklərindən, ictimai vəzifəni daşısa, himayəsində olanları ac qoya bilirdilər. Yeni qaydanın tətbiqi ilə yoxsul adamlar da ictimai işlərdə iştirak etmələrinə sevinirdilər, çünki fiziki əməkdən ayrılmanın haqqı maaş almaqla ödənilirdi. Afinada o vaxtlar unikal olan hökumət sistemi tətbiq edilsə də, aristokratlar yenə də ən mühüm vəzifələri tutmaqda davam edirdilər. Çox sayda adamlara isə, bura qadınlar, qullar və Afinada yaşayan əcnəbilər – meteklər daxil idi, eyni siyasi hüquqlar verilmirdi.

Delos Liqası da problemsiz ötüşmürdü, üzvlər Afinanın onları himayə etdiyinə görə, ona üzvlük haqqı, əslində, xərac verirdilər. Perikl də Liqanın xəzinə pulundan üzv dövlətlərin razılığı olmadan Afinada yeni məbədlər tikdirmək üçün istifadə edirdi. Bu, açıq şəkildə göstərirdi ki, Delos Liqası, əslində, Afina imperiyasına çevrilmişdir. Perikl də Afinanın taqətdən düşməsi təhlükəsini görürdü və bu hissi sakitləşdirmək yollarını axtarırdı.

Böyük yunan tarixçisi Fukididin qeyd etdiyi kimi, b.e.ə. 436-cı ildə başlanan müharibənin uzun müddət mövcud olmuş və fundamental səbəbləri afinalıların və onların imperiyasının Spartaya öz təsirini göstərəcəyi təhlükəsindən, həmin ölkədə meydana gələn qorxu idi. Sparta xüsusən ona diqqət verirdi ki, Afina öz fəvqəl donanma gücündən Spartanın Peloponnes Liqasına nəzarətini zəiflətmək üçün istifadə edəcəkdir. Perikl afinalıları inandırırırdı ki, əgər onlar Spartanın ultimatumunu qəbul etsələr, Yunanıstanda Spartanın dominant gücünü də qəbul etməli olacaqlar.

Müharibənin ikinci fazası bağlanmış 50 illik barışıqın yalnız altıncı ilində başlanmışdı. Müharibə dövründə Perikl yenidən strateq seçilsə də, b.e.ə. 429-cu ildə vəfat etdi. Min illər keçsə də, o, parlaq ulduz kimi bəşəriyyətin qəbul etdiyi demokratiya adlanan dövlət quruluşu sistemində özünün solmayan, azalmayan işiqının gücünü saxlamaqda davam edir.

Onun demokratiya prinsiplərinə sədaqəti və onu daha da genişləndirmək və inkişaf etdirmək sahəsindəki fəaliyyəti bu sahədə tarixin digər görkəmli şəxsiyyətləri ilə müqayisədə daha aydın nəzərə çarpır. Onun öz şəhər-dövlətində təşəkkül tapmış yeni, çoxluğun hakimiyyətinə söykənən siyasətə münasibətini, Peloponnes müharibəsində həlak olanların dəfn mərasimində etdiyi məşhur nitqində əyani şəkildə görmək olar. Bu nitqi həm də, mübaliğəsiz olaraq, natiqlik məharətinin etalonu saymaq olar.

Rusiyada marksizmin ilk və görkəmli təbliğatçısı G.V.Plexanov 1918-ci ilin qışında ölümcül xəstə olduğu vaxt, bolşeviklər tərəfindən Finlandiyaya sürgün edilmişdi. Ağır səfər onu taqətdən salmışdı. O, ölüm yatağında özünü sakitləşdirmək, ruhunu azacıq da olsa dincəltmək üçün arvadından Periklin həmin çıxışını təkrar-təkrar oxumağı xahiş etmiş və nitqdəki ifadələrə heyranlığını gizlədə bilməmişdi.

Tarixçi Fukidid özünün «Peloponnes müharibəsinin tarixi» adlı dəyərli əsəri ilə yanaşı, Periklin həmin çıxışının gələcək nəsillərə ötürülməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Fukidid yazır ki, həmin ilin (yəni b.e.ə. 431-ci ilin) qışında afinalılar əcdadlarının adətləri əsasında, bu müharibədə həlak olmuş ilk döyüşçülərin dəfnini təşkil etdilər. Tabutlar ümumxalq qəbiristanlığına gətirildi. Burada həmişə müharibədə həlak olanlar dəfn edilirdilər. İlk həlak olanların dəfnində nitq söyləmək üçün Perikl seçilmişdi. Burada o, özünün məşhur çıxışını etdi:

«Bu yerdən kimə danışmaq qismət olmuşdursa, adətən, bu qaydanı qoyanlara tərif deyirmiş, həqiqətən də, müharibədə həlak olanların xatirəsi barədə danışmaq gözəldir. Çoxlarının igidliyinin, uğurlu, ya uğursuz olmasından asılı olmayaraq bir nəfərin sözlərinə etibar etməklə, bəlkə də, belə risk etmək lazım deyildi...

Mən hər şeydən əvvəl əcdadlarımızdan başlayacağam, çünki məhz indi ədalətlik və nəzakət tələb edir ki, onları yada salaq. Axı məhz onlar, əsrlərlə bu yerdə məskən salan adamlar, onun azadlığını öz igidlikləri ilə nəsillərdən nəsillərə

keçirərək, onu bizim günlərə kimi qoruyub saxlamışlar və buna görə onlar əsl tərifə layiqdirlər...

Bizim dövlət qaydalarımız yad adətlərə uyğun gəlmir, biz özümüz daha çox nümunə göstəririk, nəinki digərlərini təqlid edirik. Bizim quruluş xalq hakimiyyəti adlanır, çünki azlığa deyil, xalqın çoxluğuna əsaslanır. Özəl işlər və qanunlarımız bizim hamımıza müxtəlif imkanlar verir. Bizdə hər kəs öz xidmətlərinə görə hörmətdən istifadə edir və hətta tərəfdaşlarının dəstəyi belə ona heç də şəxsi igidliyindən çox uğur gətirmir, rütbəsinin təvazökarlığı, dövlətə öz xidmətini göstərməkdə kasıb adama da mane olmur. Biz öz ictimai işlərimizi sərbəst görürük və gündəlik qayğılarımızda bir-birimizə şübhə ilə yanaşmırıq...

Biz gözəlliyi şıltaqlığımıza, müdrikliyi isə zəifliyimizə görə sevmirik, biz sözdə lovğalanmaq üçün deyil, işə girişmək üçün var-dövlətimizdən istifadə edirik, kasıblığı da etiraf etmək bizdə eyib deyildir, öz zəhməti ilə ondan çıxılmamaq eyibdir.

Dostlarımızı, biz onlardan xidmət qəbul etməyə görə deyil, özümüz onlara xidmət göstərmək yolu ilə əldə edirik. Xidmət göstərən – daha etibarlı dostdur. (Adamlar) bilir ki, minnətdarlığa görə deyil, borca görə xidməti geri qaytarmaq lazımdır...

Qısaca deyilsə, mən təsdiq edirəm ki, bütün bizim dövlətimiz Elladanın məktəbidir.

Bu deyilənlərin hamısı – əlverişli səbəbə görə heç də boş tərif deyildir, tam həqiqətdir. Məhz bu xüsusiyyətləri, dövlətimizin əldə etdiyi gücü sübut edir».

Həlak olanlar barədə isə natiq dedi ki:

«Mənə elə gəlir ki, belə sonluq kişi igidliyi üçün birinci əlamət və son təsdiqdir. Vətən uğrunda müharibələr də xeyiri-şəri silib, yoxa çıxarır və ümumi fayda hər kəsin özəlliyini örtməklə, onu gözə çarpdırmır... Onlara düşməni dəf edib, həlak olmaq daha gözəl idi, nəinki güzəştə gedib xilas olmaq.

Biz dövlətimizin gücünə hər gün tamaşa etməliyik, onu sevməliyik.

(Onlar) bir yerdə həyatlarını verdilər və ona görə də hər biri üçün qocalmayacaq tərifə və şərəfli qəbirə malik oldular. Görkəmli adamlara qəbir – bütün torpaqlardır. Xatirə o qədər də onların işi barədə deyil, daha çox onların ruhu barədədir... Axı məğrur insan üçün alçaqlıq və qorxaqlıq ölümdən daha çox ağrı

verəndir, çünki ölüm, ona möhkəm iradə ilə və ümumi faydaya ümidlə getdikdə hiss edilməyəcəkdir...

Həlak olanların burada iştirak edən valideynləri barədə qüssəyə dalmayacağam, sizə təskinlik verməyəcəyəm. Bu necə xoşbəxtlikdir ki, xoş həyata məhz xoş ölüm uyğun gəlir. Axı heç də məhrum olunmuş xeyirə hüzn saxlamırlar; adət etdiyimiz, həm də artıq mövcud olmayan adama hüzn saxlayırlar.

Oğulların və qardaşların böyük yarışını qabaqcadan görürəm, çünki hətta igidliyinizin izafiliyində belə nəinki onlara bərabər olmaq, hətta onların izi ilə getmək də çətin olacaqdır. Axı ölənləri tərifləməyə hər kəs şad olur – kim ki sağdır, onlara rəqibləri qısqanclıq edir, kimsə yarış yolundan çıxmışdırsa, onlara artıq heç nə mane olmayacaqdır ki, onları sevsinlər və hörmətlə yad etsinlər. Nəhayət, əgər mənə, dul qalacaq qadınların igidliyini də yada salmaq lazımdırsa, onda mən qısa sözlərdə hər şeyi deyəcəyəm; qadın təbiətinə xas olandan zəif olmamaq bizim üçün böyük şərəfdir və kişilər arasında onların barəsində tərif və ya məzəmmət də olsa, nə qədər az danışılırsa, o qədər bu şərəf yüksəkdir.

Ölənlərin şərəfi üçün işimizin bir hissəsi burada icra edilən dəfndir. Digər hissəsi isə odur ki, onların uşaqları bu gündən və həddi-buluğa çatana qədər ümumxalq hesabına tərbiyə olunacaqlar. Bu şərəfli mübarizədə iştirak etməyə görə və ölənlərə, həm də sağ qalana dövlətdən olan bizim ən yaxşı əklilimizdir, çünki haradakı igidliyə mükafatlardan ən yüksəyi təyin olunmuşdur, orada vətəndaşlardan ən yaxşılardan vətəndaşlıq edir. İndi isə hər kəs öz yaxınlarını ağlamaqla, öz evinə getsin».

Fukidid yazır ki, bu qışda baş vermiş dəfn mərasimi belə idi. Onun başlanması ilə bu müharibənin birinci ili də qurtardı.

Periklin demokratik prinsiplərə riayət etməsi sözdə deyil, əməldə daim öz təsdiqini tapırdı. Onun barəsində karikatura xarakterli pyeslər yazılıb, tamaşaya qoyulurdu. Onları qadağan etməyi ona məsləhət görsələr də, o, fikir və söz azadlığına mane olmaq istəmirdi. Onun ailə həyatına, ikinci arvadına da hücumlar olurdu, o, bunlardan incisə də, qanundan kənar heç bir hərəkətə yol vermirdi, hətta məhkəməyə gəlib, alçalmış şəkildə arvadı barədə xahişlə müraciət etmişdi.

Periklin demokratiya uğrundakı gördüyü işlər, onun ruhu və fəaliyyəti müasir insanlar üçün də örnək olmağa layiqdir. Onlar o qədər nəhəng miqyasdadır ki, ona qiymət vermək üçün süni şişirtməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bəzən naşılıq, özünü daha dərin bilikli göstərmək cəhdi nəinki uğursuz olur, hətta istehza gülüşü

doğurur. Tarixi faktlar onun haqqında çox şeyi dediyindən, şəxsiyyətini uğursuz şişirtmək cəhdi əks effekt verir. Dövlət universitetində bir xoşagəlməyən hadisə baş vermişdi. Tarix professoru Perikli geniş bildiyini göstərmək üçün, hətta Şekspirin ona pyes həsr etdiyini dedikdə, ingilis dilində çox müəllimə edən tələbə qız buna etiraz edərək, onun səhvə yol verdiyini qeyd etmişdi. Əlavə etmişdi ki, Şekspirin bu adda əsəri vardır, lakin onun afinalı Periklə heç bir aidiyyəti yoxdur. Professor bu qızı az-çox tanıdığından, onunla mübahisə etmək istəmədi və tənəffüs onu gözləmədiyi biabırılıqdan xilas etdi.

Tənəffüsdən sonra professor auditoriyaya qayıdanda, yaltaqlıq hesabına müəllimlərdən qiymət qopardan savadsız tələbə oğlan ayağa qalxıb, dedi:

- Professor, biz sizdən Əzizənin (qızın adı belə idi) ədəbsiz sözlərinə görə üzr istəyirik. Sərçə qartala uçmaq öyrətmək istəyir. Müəllimə qarşı özünü belə aparmaq ayıbdır.

Professor razılıqla başını silkələdi. Əzizə qalxıb danışa-danışa, qabağa çıxdı:

- Mən kiminsə səhvini tutmağı ayıb saymıram, ayıb saxta itaəti və təzimi ilə daim qrupumuzu biabır edən hərəkətidir. Mən dəqiq bildiyimi dedim, lazımdırsa əsərə müraciət etməklə, ifadəmi sübut edə bilərəm.

Sonra o, qısaca pyesin məzmunundan söhbət açdı:

-Həqiqətən də Şekspirin “Perikl” (əsr dəqiq yunan adı kimi “Perikles” adlanır) adlı pyesi vardır və onun tarixdə geniş miqyasda tanınan qədim dünyanın (b.e.əş V əsr Afinasının) böyük dövlət xadiminə dəxli yoxdur. Şekspirin qəhrəmanı Tir şəhərinin hökmdarı idi, hadisələr də yəqin ki, b.e. ə. IV əsrdə, Makedoniyalı Aleksandrın adanı işğal etməsindən sonra cərəyan etmişdi. Əsərdə Selevkid çarı Antioxun biabırçı qüsurundan da bəhs edilir, dul olan çar uzun müddət öz qızı ilə intsest-qanqarışdırıcı əlaqədə olmuşdu.

Onu da qeyd etmək istərdim ki, müəllif əsərində faciə və komediyani, möcüzə və alleqoriyanı birləşdirmişdi, sonralar bu janr romance - romantika kimi tanınmışdı. İlk səhnədə Perikl güman edir ki, onun arvadı da, qızı da ölmüşdür. Əslində isə Periklin qızı Marina oğurlanıb qaçırılmış, fahişəxanaya girməyə məcbur edilmişdi. Ancaq ilahi qüvvələrin köməyi ilə Perikl arvadına qovuşmuşdu.

Perikl sonralar başqaları kimi, çar Antioxun gözəl qızına elçi düşəndə, ata ilə qızın intsest əlaqədə olmaları məsələsindən hali olub, fikrindən vaz keçmişdi. Çarın onu təqib edəcəyindən qorxaraq, Suriyadakı Tarsusa qaçmışdı.

Tirdə isə öyrəndilər ki, göydən gələn alov çar Antioxu və qızını öldürmüşdür. Perikl isə Tarsusda çar Simonidin qızı Taisiyaya evlənir. Lakin Taisiya uşaq doğanda ölür. Sonra o, qızı Marinanın ölüm xəbərini alır. Marina isə fahişəxanadan qaçıb, yenidən bəkarət əldə edir və ərə gedir. O, əri ilə Tiri idarə etməyə başlayır.

Göründüyü kimi, Şekspirin pyesinin qəhrəmanı ilə Afinanın tarixi şəxsiyyəti olan Periklin heç bir əlaqəsi yoxdur, onları zaman və məkan büsbütün ayırır. Ona görə də pyesdə təsvir olunan hadisələri belə izah etməyə məcbur odum. Perikli daha böyük şöhrətə yiyələndirmək üçün Şekspirin də ona bilavasitə əsər həsr etdiyini iddia etməyə də lüzum yoxdur. Minillərin arxasından boylanmış şöhrət günəşi onun üçün kifayətdir, saxta tərif yalnız elə adamların ünvanına deyilir ki, onlar obyektiv qiymətdən zərər çəkirlər, haqlarında yayılan geniş rəy onların kim olduğunu daha düzgün bildirir. Belələrini süni qaydada yüksəltmək əks effekt verir, axı sürünənlərin uça bilməsini iddia etmək ağılsızlıqdır.

Tələbələr Əzizənin geniş məlumatından çox razı qaldılar. Bu çıxışdan narazı qalan yalnız professor və yaltaq tələbə oldu, çünki onlar biabır olmuşdular.

Tarixçi professor öz səhvini başa düşdü, gərək bu lazımsız vasitəyə əl atmayaydı və yaltaq tələbənin cəfəng sözlərinə əhəmiyyət verməyeydi. Diletantlığını yenə də ağılsızcasına biruzə vermişdi, axı bu təsadüfi deyildi, yaxşı məlumdur ki, onun kimilər elmə, biliyə görə deyil, yuxarıların şərəfinə bol tərif tufanı qaldırmalarına və bu silahdan bacarıqla istifadə etmələrinə görə irəli çıxırlar. Nə etmək olar, bu da reallığın başqa bir üzüdür.

Tarixi faktlara gəldikdə, Perikl sonralar çoxunun adlandırdığı “Möhtəşəm” tituluna həqiqətən çox layiq olduğunu, onun öz siyasi karyerasını bütünlüklə həsr etdiyi demokratiyanın Yeni tarixdə, istisnalar da nəzərə alınmaqla, ardıcıl olaraq zəfər çalması təsdiq edir.. İri dağın zirvəsini ucaltmaq cəhdi oyunbazlıqdan başqa bir şey deyildir. Parfenonu mozaika ilə bəzəmək ideyası gülünc görünür, çünki onun müqayisəyə sığmayan gözəlliyinə yalnız xələl gətirə bilər. Fidinin Akropolda yaratdığı bu məbədin arxitekturası etalon kimi qəbul olunur. Parfenonun mühüm elementlərinin proporsionallığı nə qədər mükəmməldirsə, Perikl də bəşər tarixini məhz öz sadəliyi və böyüklüyü ilə bəzəyir.

* * * * *

Perikl b.e.ə. 490-cı ildə Afinada anadan olmuşdu. Onun atası və anası ən tanınmış afinalılar nəslinə məxsus idi. Atası yunan-pers müharibələrində şöhrət tapmışdı. O, Afina donanmasına komandanlıq etmiş və Kiçik Asiya sahillərində perslər üzərində qələbə çalmışdı. Anası isə məşhur və varlı Alkmenoid nəslindən çıxmışdı. Perikl güclü və sağlam uşaq kimi doğulmuşdu, lakin başının qeyri-adi böyüklüyü və forması ilə hamını təəccübləndirmişdi. Bu fiziki qüsuru onun bütün ömrü boyu qaldı, onu gizlətmək üçün rəssamlar və heykəltəraşlar daim Perikli dəbilqədə təsvir edirdilər.

Komediya yazanlar isə Periklin qeyri-adi böyük başına istehza edirdilər və ona «Soğancıqbaşı» ləqəbini də fikirləşib tapmışdılar.

Perikl çox yaxşı təhsil almışdı. O, məşhur filosof Zenonun mühazirələrini dinləmiş, ondan natiqlik sənətini öyrənmişdi. O, həmsöhbətlərini çıxılmaz vəziyyətlərdə qoya bilirdi. Hər bir afinalı kimi musiqi və şeir yazmağı öyrənməkdən əlavə böyük filosof Anaksaqorun rəhbərliyi altında təbiət elmlərini də öyrənmişdi. Bu adam deyirdi ki, Günəşin və Ayın hərəkətini allahlar idarə edir, insan isə təbiətin qanunlarını öyrənməlidir. Perikl Anaksaqora xüsusi rəğbət bəsləyirdi və onun rəhbərliyi altında göy hadisələri barədə olan elmi əsaslı qaydada öyrənmişdi.

Yunan fəlsəfəsi bütün biliklərin başlanğıcı kimi geniş yayılırdı. Fəlsəfə Yunanıstanda inkişaf dövrünü yaşayır və mifoloji təfəkkürdən əsl fəlsəfi, elmi təsəvvürə keçid baş verirdi.

Qədim filosofları kosmosun, varlığın və insanın yeri barədəki məsələlər maraqlandırırırdı. Naturfəlsəfə ilə birlikdə etika da inkişaf edirdi. Beləliklə, qanunlar artıq ilahi vəhy kimi yox, onu müzakirə etmək və dəyişdirməyin mümkün olduğu kimi başa düşülürdü. İnsan varlığı qarşılıqlı əlaqələrin düzgün idrakı əsasında əxlaqi qaydada hərəkət edə bilər və bilməlidir. Aristotelə görə dialektikanın ilk əsasını qoyan Zenon Eleyli (b.e.ə. 490-430-cı illər) idi. O, hərəkətin qeyri-mümkünlüyü və əşyaların çoxluğu barədəki təlimin həqiqiliyini sübut etməyə çalışırdı. Onun Axilles barədəki qəribə misalı məlumdur. Axilles tısbağanı ötə

bilmir, əlbəttə ki, əgər tıbağa ondan qabaq hərəkət etməyə başlayıbsa. Zenonun müəllimi Parmenid ilk dəfə hissi və təfəkkürü dəqiq qaydada bir-birindən ayırdı. Yalnız axırıncı həqiqətə gətirib çıxara bilər. «Tibəit haqqında» poemasında o, dəyişilməz varlıq haqqında təlimi təsvir etdi. Empodokl (b.e.ə. 483-430-cu illər) dörd əsas element (od, su, hava, torpaq) barədə təlimi inkişaf etdirdi. Birliyin səbəbi – məhəbbətdirsə, ayrılmanın səbəbi – nifrətdir. Protaqor daha məşhur sofist olmaqla, deyirdi ki, «İnsan bütün əşyaların ölçüsüdür». Anaksaqor (b.e.ə. 499-428-ci illər) materiyanın quruluşunu öyrənirdi: bütün cisimlər kiçik, ona bənzər hissəciklərdən ibarətdir. Günəşi, Ayı, ulduzları və meteoritləri artıq ilahi mənşəli deyil, qızarmış daş kütlələri hesab edirdi.

Afinalılar fəlsəfənin öyrənilməsinə, dərk edilməsinə biganə qala bilməzdilər.

Böyük biliklərə malik olması və təbii qabiliyyətləri Perikli də əla nətiqə çevirdi, həmvətənləri onun çıxışlarından həzz alırdılar. Nitqləri formaca gözəl, məzmunca dərin olurdu. Heç kəs onu özündən çıxmağa məcbur edə bilmirdi. Biri onu söyməyə və təhqir etməyə başlayanda, Perikl bu adama heç bir cavab vermədi. Lakin həmin adam sakitləşmək bilmirdi. Perikl axşam evinə gələndə onun arxasına düşən həmin adam bərkdən ona təhqiramiz sözlər deyirdi. Perikl evinin qapısına girməmişdən əvvəl öz quluna tapşırırdı ki, məşəl götürüb həmin adamı evinə qədər ötürsün.

Öz müəllimi Anaksaqor kimi Periklə də hər cür xurafat yad idi. Bir falçı əlində təkbuynuzlu qoyun başını ona göstərib, dedi ki, tezliklə dövlətdə hakimiyyət bir nəfərin əlində olacaqdır. Həqiqətən də tezliklə Perikl öz rəqibini uzaqlaşdırdı və dövlətin işləri təkcə onun əlinə düşdü. Falçı ondan haqq tələb etdi, lakin Perikl buna inanmadığından ona heç nə vermədi.. Müəllimi Anaksaqor isə qoyunun birbuynuzlu olmasını onun kəlləsinin düzgün olmayan quruluşu ilə izah etdi və əslində, burada heç bir qəribəlik də yox idi.

Cavanlığında Perikl o vaxtlar Afinada dəbdə olan cəza növü kimi ostrakizmə məruz qalmaqdan qorxurdu. Çünki tanınmış nəslə məxsus idi və bir vaxtlar Afinada hökmranlıq etmiş tiran Pisistrata da çox oxşayırdı. Qocalar hətta ona da məəttəl qalırdılar ki, onun səsi və danışiq üslubu da Afina tiranının nitqinə bənzəyir. Şəhərdən sürgün edilmək təhlükəsi Perikli dövlət işlərindən uzaqlaşmağa məcbur edirdi. Lakin hərbi yürüşlərdə iştirak edir və özünün cəsarəti və igidliyi ilə fərqlənirdi.

Bu vaxt Afinada görkəmli siyasi xadimlər yox idi. Aristid ölmüşdü, Femistokl isə şəhərdən qovulmuşdu. Demək olar ki, öz iradəsinin əleyhinə dövlət

işlərinə cəlb olundu və yüksək vəzifələrə seçildi. Özünün tanınmış nəsildən olmasına baxmayaraq, demos (xalq) partiyasına qoşuldu və bütün ömrü boyu ona sədaqətli qaldı. O, öz həyat tərzini kəskin surətdə dəyişdi, öz qohumları ilə görüşməyi, öz varlı dostları ilə də dostluğu dayandırdı.

Perikl xalq yığıncaqlarında tez-tez çıxış etmirdi, çünki istəmirdi ki, çıxışları xalq üçün adət şəklini alsın. Periklin nitqi bəlağətli və obrazlı idi. Yaxşı təhsil alması ona imkan verirdi ki, öz təbii natiqlik qabiliyyətini inkişaf etdirdi. Müasirləri onu allaha bənzədirdilər və ona Olimpiyalı adı qoymuşdular.

Hələ cavan olanda, demokratik partiyanın başçısı onun yaxın dostu idi. Efiant adlı bu adam aristokratlar üçün qorxulu olduğu kimi, xalqın əleyhinə cinayət etmiş kasıblara qarşı da rəhmsiz idi. Düşmənlərinin göndərdiyi muzdlu qatil onu öldürdü. Demokrat partiyasının başında təkə Perikl qaldı. Aristokratların lideri Kimon Sparta qaydalarının pərəstişkarı olduğundan, üsyan edən hilotlarla vuruşan Spartaya kömək üçün yürüş təşkil etdiyinə görə Afinadan qovuldu.

Kimonun sürgün müddəti qurtarmasına macal tapmamış, Sparta ilə Afina arasında müharibə başlandı. Böyük Sparta qoşunu Attika ilə sərhəddə olan ölkəyə-Beotiyaya müdaxilə etdi. Afinalılar spartalılara qarşı mübarizəyə qalxdılar. Kimon icazəsiz olaraq sürgündən qayıtdı ki, döyüşdə iştirak etsin. O, göstərmək istəyirdi ki, vətəninin mənafeyi onun üçün Spartadan qiymətlidir. Lakin ona dəstəyə girməyə icazə vermədilər.

B.e.ə. 457-ci ildə Attika sərhədində qızgın döyüş getdi. Perikl öz həyatına məhəl qoymadan igidliklə vuruşurdu. Lakin afinalılar məğlub oldular.

Afinada heyifsilənirdilər ki, təcrübəli Kimonu onlar nəhaq şəhərdən qovmuşdular, güman edirdilər ki, o, Afinanı heç də bu biabırçılığa gətirib çıxarmazdı. Perikl vətəndaşların narazılığını hiss edib, onların arzusuna boyun əymək istədi, o, özü Kimonun qaytarılması təklifini etdi. Təklif qəbul olundu, Kimon qayıtdı və ona Sparta ilə atəşkəs razılaşmasına nail olmaq müyəssər oldu. Lakin Persiya ilə Kipr adasında müharibə başladıqda, Kipr yürüşü vaxtı Kimon xəstələndi və öldü.

Kimonun ölümü aristokratları zəiflətdi, onlar Periklə qarşı kimisə qoymağı bilmirdilər. Nəhayət, onlar başçı kimi Kimonun yeznəsi Fukididi seçdilər, onun atası olduqca təmiz reputasiyaya malik idi. Baxmayaraq ki, onda elə bir hərbi istedadlar yox idi, o, aristokratları birləşdirə bildi və onların mənafeyini xalq

yığıncağında uğurla qoruyurdu. Kimon kimi Fukidid də hədiyyələr verməklə, kasıblara kömək göstərməklə vətəndaşları öz tərəfinə çəkmək istəyirdi.

Demokratlar isə başqa qaydada hərəkət edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, kasıblar da varlı vətəndaşlar kimi eyni hüquqlara malik olmalıdır. Afinada ictimai vəzifələrlə məşğul olmaq üçün var-dövlətə malik olmaq vacib sayılmırdısa, kasıb adam dövlət vəzifəsini tuta bilməzdi, çünki onun bütün vaxtı yaşamaq üçün vasitələr əldə etməyə sərf olunurdu. Periklin təklifinə görə dövlət vəzifələrini icra etmək üçün kasıblara ictimai ianələr şəklində həsr etdiyi hər günə görə kiçik məbləğdə haqq verilirdi.

Lakin xidmətə görə pul vermək tətbiq olunduqdan sonra da vəzifələr heç də bütün kasıblara qismət olmurdu. Digərlərinin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün hər il 60 triyer (gəmi) işə salınırdı ki, onların ekipajı gəmidə xidmətə görə haqq alsın. Afina ittifaqına daxil olan dövlətlərin torpaqlarında Afina vətəndaşları üçün məskənlər (klerixiyalar) salınırdı ki, istənilən afinalı becərmək üçün orada torpaq sahəsi alsın. Bu qəsəbələr iki vəzifəni həll edirdi, Attikanın sərhədlərindən kənarında qarnizonlar salınırdı və həm də sadə xalqın vəziyyəti yüngülləşirdi.

Perikl xüsusi qayğı göstərirdi ki, Afina Yunanıstanda müəyyən şöhrət qazansın, digər şəhərlərin sakinlərində isə bu paxıllıqla yanaşı həm də vəcdə gəlmə hissi yaratsın. O, dövlətə rəhbərlik etdiyi dövrdə Afinadakı Akropol gözəl arxitektura və heykəltəraşlıq əsərləri ilə bəzəndi. Gözəl Parfenon məbədi tikildi və orada böyük heykəltəraş Fidinin yaratdığı, qızıldan və fil sümüyündən olan Afina – Palladanın heykəli ucaldıldı. Axı ilahə Afina öz adını daşıyan şəhərin hamisi idi. Bu tikinti Periklin düşmənlərinin ona hücumlar etməsinə səbəb oldu. Onlar qışqırırdılar ki, Afina xalqı yunanların hörmətini itirir. Müttəfiqlərimiz bizi söyürlər ki, ümumyunan xəzinəsi Delos adasından Afinaya gətirilmişdir. Biz deyirdik ki, artıq xəzinə daha təhlükəsizdir. İndi Perikl bizi buna haqq qazandırmaqdan məhrum etdi. Müharibə aparmaq üçün yığılmış pullar şəhəri qızıl və qiymətli daşlarla bəzəmək üçün israf edilir».

Perikl onu ittiham edənlərə cavab verirdi: «Biz ittifaq pullarının məsrəfi barədə hesabat verməyə borclu deyilik. Müttəfiqlərə qarşı öz borcumuzu vicdanla yerinə yetirməklə, biz onları barbar hücumlarından qoruyuruq, hər kəsə məlumdur ki, qarovulçuya verilən pullar, onları verənlərə deyil, kimə verilmişdirsə, ona məxsusdur. Bu şərtlə ki, o, öz qarovulçu vəzifəsini vicdanla yerinə yetirsin. İttifaq yaranan vaxtdan biz bir dəfə də olsun öz vədlərimizdən geri çəkilməmişik. Müharibə üçün nə lazımdırsa, biz onlarla kifayət qədər təmin olunmuşuq və

müttəfiqlərdən daxil olan pulları sakinlərə əmək haqqı kimi, şəhərə isə əbədi şöhrət kimi verməklə, onları xərcləmək hüququmuz vardır. Hərbi xidmətə yararlı olan vətəndaşlar yürüş və ya öyrədilmə vaxtı haqq alırlar. Sənətkarların da həmçinin dövləti dəstəkləmək hüququ vardır. Bu pulların onlara havayı çatmaması üçün elə işlər görmək lazımdır ki, hər kəs orada öz biliklərini və qabiliyyətlərini tətbiq etmək imkanı tapa bilsin».

Perikl daim xalqa uzun müddətli işlərə hesablanmış və azad sənətkarların əməyini tətbiq etməyi tələb edən proyektlər təklif edirdi. Tikinti həm də qiymətli daş növlərini, qızılı, gümüşü, digər materialları çıxaran və daşıyıb gətirənlər üçün də işləmək imkanı verirdi. Periklin dövründə ucaldılmış tikililər təkcə istifadə olunan materialların bahalı olmasına görə deyil, həm də bütöv binanın təəccüblü proporsiyası hesabına olduqca gözəl idi. Onlar arxitekturanın inkişafını bir neçə əsrliyə qabaqlamışdı. Bütün işlərin sürətlə görülməsi də təəccüb doğururdu. Elə görünürdü ki, bu tikililərin hər biri yalnız bir neçə nəslin əməyinin nəticəsi kimi meydana çıxa bilər, həqiqətdə isə Periklin hakimiyyətin başında durduğu qısa müddət ərzində, demək olar ki, başa çatmışdı.

Bütün tikintilərə böyük yunan heykəltəraşı və arxitektoru Fidi başçılıq edirdi, o, Olimpiya məbədində Zevsə nəhəng heykəl qoymaqla məşhurlaşmışdı. Afina Akropolunun bəzədilməsində digər böyük arxitektorlar və inşaatçılar da iştirak etmişdilər.

Akropoldakı sütunlarla bəzədilmiş Propiley məbədi ümumi sevincə səbəb olurdu. Bu sütunların tikintisi 5 il çəkmişdi və Akropolun digər binaları ilə harmoniya təşkil edir və elə təsəvvür yaranırdı ki, onlar burada əbədi olaraq dururlar və duracaqlar. Şəhərin hamisi ilahə Afinanın məbədi Parfanenonu (bu ifadə, yunanca «qız» mənasını verən sözdən əmələ gəlmişdir) arxitektorlar Kallikrat və İxtin tikmişdi. Məbədin içində ilahənin Fidinə yaratdığı 11 metr hündürlüyündəki heykəli ucalırdı. Periklin hakimiyyəti dövründə Akropolda bir neçə məbəd və musiqi yarışları üçün Odeon («oda» sözündən əmələ gəlməklə, oda isə «mahnı» deməkdir) teatrı tikilmişdir. Fukidid və onun tərəfdarları Periklə, tikintiyə çox pul xərclədiyinə görə hücumlarını davam etdirirdilər. Nəhayət, onların arasında münaqişə elə səviyyəyə çatdı ki, xalq yığıncağında ostrakizm məsələsi qoyuldu. Perikl təhlükədə idi, lakin xalqın əksəriyyəti onu dəstəklədi və Fukididin özünü şəhərdən qovdu. Bununla da daxili mübarizəyə son qoyuldu. Aristokratlar öz liderlərini itirdiklərindən xalq yığıncağında onların təsirləri də yoxa çıxdı. Periklin artıq rəqibi yox idi. Xalq ona bütün mühüm işləri - qoşunu,

donanmanı, dövlət gəlirlərinin idarə edilməsini tapşırırdı, 15 il ərzində (b.e.ə. 445-430-cu illərdə) Perikl hər il dalbadal strateq seçildi. Xalq dövlətin idarəçiliyini bütünlüklə ona etibar etmişdi.

Perikl dövlətin rifahına qayğı göstərirdi, ayrı-ayrı vətəndaşların şiltaqlıqlarına qarşı heç bir zəiflik göstərmirdi. O, düzgün olmayan qərarlar qəbul edilməsini istəyən kütləyə qarşı çıxış etməkdən də çəkinmirdi. Perikl elə bil ki, həkimə bənzəyirdi, bu həkim xəstənin faydası üçün onu ağrıdır və ya ona acı, ancaq müalicə edən dərman verir. Öz hakimiyyətinə görə Perikl heç də öz nitqlərinin bəlağətinə və inandırıcılığına bel bağlamırdı, daha çox ona əsaslanırdı ki, onun əməlləri daim yalnız xalqın rifahına istiqamətlənsin. Hamı onun təmənnəsiz olduğunu bilirdi. Afinanın ən varlı şəhərə çevirən Perikl, azacıq da olsa, öz şəxsi var-dövlətini artırmamışdı.

Periklin elmlə məşğul olması onu məşhur qadın filosof Aspasiya ilə yaxınlaşdırdı. Bu qadın Miletəndən idi və Afınaya gəlmişdi, çünki Perikl dövründə onun başçılıq etdiyi bu şəhər elmi və mədəni həyatın mərkəzinə çevrilmişdi. Yunanıstanın digər ölkələrindən buraya alimlər, yazıçılar, şairlər və rəssamlar axışırdı. Aspasiya natiqliyə də həvəs göstərirdi və hətta görkəmli Afina müdrikləri onun yanına gəlirdilər ki, onun çıxışına qulaq assınlar. Aspasiya fəlsəfə ilə də məşğul olurdu. Onun evində daim istedadlı yazıçıları, dramaturqları, rəssamları və digər nəcib insanları görmək olardı.

Aspasiya qapalı həyata adət etmiş digər Afina qadınlarından kəskin sürətdə fərqlənirdi, axı Afınada qadınlara, ev təsərrüfatından başqa hansısa işlə məşğul olmaq qəbahət sayılırdı. Perikl bu görkəmli qadına vuruldu və onunla evləndi. Periklə Aspasiyanın məhəbbəti o qədər güclü idi ki, o, Afina adətlərini pozaraq, arvadına icazə verdi ki, ərinin qonaqlarının qabağına çıxsın, onlarla söhbət etsin, hətta mübahisələrdə iştirak etsin.

Afinanın qüdrətinin böyüməsi Spartanın narahatlığını artırırdı, axı ona yunan-pers müharibələri dövründən yunan dünyasında rəhbər rol məxsus idi. Perikl bütün yunan dövlətləri arasında ümumi sülh müqaviləsini bağlamaq üçün Afınada onların qurultayını çağırmaq istədi. Spartada başa düşürlər ki, əgər Periklin planı baş tutsa, Afina bütün Yunanıstanın siyasi mərkəzinə çevriləcəkdir. Sparta özündən asılı olan dövlətlərə öz nümayəndələrini Afınaya göndərməyi qadağan etdi və Periklin ümumyunan qurultayını çağırmaq cəhdi uğursuzluğa uğradı.

Perikl dəfələrlə qoşuna komandanlıq etmişdi. Bir sərkərdə kimi o, böyük hörmətə malik idi, çünki heç vaxt bəxti gətirib-gətirməməyə görə hərəkət etməmişdi, nəticəsi şübhəli olan döyüşə başlamağa da cəsarət etmirdi. Periklin başçılıq etdiyi qoşun heç vaxt məğlub olmamışdı. O, riskli işə girişən və ya təsadüfi uğur qazanan strateqləri yaxşı hərbi xadim kimi qiymətləndirmirdi.

Bir dəfə əvvəlki uğurları özündən razı qalmağa gətirib çıxaran bir sərkərdə əlverişli olmayan vaxtda Beotiyaya müdaxilə etməyi qərara aldı. O, bu işə minlərlə görkəmli adamları da cəlb etdi. Perikl onu bu hərəkətdən saxlamaq istədi, lakin o, ipə-sapa yatmırdı, bu vaxt Perikl ona dedi: «Əgər sən mənim sözlərimə inanmırsansa, onda hər halda, ən müdrik məsləhətçi olan vaxtın verdiyi öyüdü seçsən, səhv etməyəcəksən».

O vaxt hər kəs Periklin bu sözüne diqqət vermədi. Bir neçə gündən sonra Afinaya xəbər çatdı ki, müdaxilə etmək istəyənin özü və onun silahdaşları həlak olmuşdur. Afinalılar Periklin ehtiyatlılığını və aqlını qiymətləndirdilər.

Periklin başçılıq etdiyi yürürlərdən daha uğurlusu Frakiyaya olan yürüşü idi. Xersones yarımadasında, Hellospont boğazına girişdə afinalılar yaşayırdı. Qara dəniz koloniyalarından gətirilən taxıl bu yarımadaadan keçirdi. Lakin frakiyalılar tez-tez Afina kolonistlərinə hücum edib, onları məhv etməklə hədələyirdilər. Perikl frakiyalıları darmadağın etdi, boğaza hasar çəkdiyindən afinalıların koloniyasına hücum qeyri-mümkün oldu. Əlavə buraya yeni min nəfər məskun da göndərdi və bu həmin koloniyayı xeyli gücləndirdi.

Afina dövlətinin qüdrətini göstərmək üçün Perikl b.e.ə. 437-ci ildə uzaq dəniz yürüşü təşkil etdi. Afina eskadrası boğazlardan keçib, Qara dənizə girdi və bütün sahil boyu üzdü. Bununla Qara dəniz yunanlarına kömək göstərmişdi və barbar tayfalarının çarları Afinanın qüdrətinin nə qədər böyük olduğunu gördülər.

Lakin Perikl tez-tez afinalıların yeni işğallara meylini dayandırmağa çalışırdı. Məsələn, afinalılar Misiri tutmaq istəyəndə, Perikl onları bu riskli işdən çəkirdi. Beotiyaya uğursuz müdaxilə cəhdindən sonra çox sayda şəhərlər Afinadan uzaqlaşmağa çalışdı. Bir adada üsyan qalxanda Perikl ora qoşun göndərdi. Spartalılar isə Afina sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Perikl spartalılarla döyüşə girmək istəmədi, başa düşürdü ki, onun qoşunu daha güclüdür. Perikl Sparta çarının müşavirini pulla ələ aldığından, spartalılar hücumu dayandırıb, Attika sərhədindən uzaqlaşdılar. Spartada gənc çarın davranışı narazılıq doğurdu, ona ağır cərimə qoyuldu, onu verə bilmədiyindən ölkəni tərk etməyə məcbur oldu.

İlin sonunda Perikl xərcələnmiş pullar barədə xalq yığıncağına hesab verdikdə qeyd etdi ki, 10 talant pul lazım olan işə sərf edilmişdir. Xalq Periklə o qədər etibar edirdi ki, sirri açmağı tələb etmədən, onun hesabatını qəbul etdi.

Attikanı təhlükədən qoruyub, Perikl donanma və böyük qoşunla Evbey adasına getdi. Üsyan yatırıldı, dövlət yenidən Afina İttifaqına daxil edildi.

Samos Miletlə müharibə aparırdı. Az sonra Afina ilə Sparta arasında 30 illik barışıq müqaviləsi bağlandı.

Afinaya qayıtdıqdan sonra Perikl Samosun mühasirəsində həlak olanların təntənəli dəfnini təşkil etdi. Həlak olanların qəbirləri üstündəki Periklin nitqi adamlara olduqca güclü təsir göstərirdi.

Samosun tabe edilməsi Periklin hakimiyyətinin və başqa yunan dövlətlərinə təsirini möhkəmləndirdi. O, Yunanıstanın ən güclü dövlətlərindən birini özünə tabe edə bilmişdi. O, təkcə Şərqi Yunanıstanda deyil, Qərbdə də müttəfiqlərinin olmasını istəyirdi. Kerkira (ada həm də Korfu alanır) sakinləri də bu vaxt Korinflə müharibə aparırdı. Perikl kerkiralılara köməyə 10 gəmi göndərdi.

Lakin afinalılar qorxurdular ki, belə kiçik kömək Kerkiranı xilas etməyəcəkdir. Perikl əlavə 20 gəmi göndərdi. Lakin korinflilər döyüşdə qalib gəldilər.

Korinflilər afinalıların onların düşməninə kömək etdiyinə görə öz ittifaqlarının başçısı Spartaya şikayət etdilər. Lakin Sparta müharibəyə hazır deyildi. Perikli də Afina dəniz ittifaqını genişləndirməyə cəhd göstərmədiyinə görə tənqid edirdilər. Yaşamaq çətinləşmişdi. Perikl anlayırdı ki, yalnız hərbi uğur onun laxlamış nüfuzunu bərpa edə bilər.

Periklin düşmənləri onun əleyhinə açıq çıxış etməkdən, xalqın onu müdafiə etməsinə görə qorxurdular. Lakin onun dostlarını təqib etməyə başladılar.

Heykəltəraş Fidini ilahə Afinanın heykəlini düzəltməyə verilmiş qızıl bir hissəsini mənimsəməkdə ittiham edirdilər. Lakin bu böhtan asanlıqla təkzib edildi. Periklin məsləhətinə görə Fidi heykələ qızıl paltar düzəltdi, onu asanlıqla çıxarmaq və heykəlin üstünə çəkmək olardı. Yoxlama Fidin vıcdanlılığını təsdiq etdi. Lakin onu təqib etməkdə davam edirdilər. Guya Fidi, heykəlin üstündəki döyüş səhnəsinin iştirakçıları arasında Perikli və özünü təsvir etmişdir. Lakin bu dəfə Fidi özünə haqq qazandıra bilmədi, onu həbs etdilər və o, tezliklə dustaqxanada öldü. Belə şayiə gəzirdi ki, onu Periklin düşmənləri zəhərləmişlər.

Öz güclərini hiss edən Periklin düşmənləri onun arvadını da məhkəməyə cəlb etmək qərarına gəldilər. Qadını allahsızlıqda ittiham etdilər. Arvadını müdafiə etmək üçün Perikl özü məhkəməyə gəldi və alçalaraq hakimlərdən xahiş etdi ki, Aspasiyanı cəzalandırmasınlar.

Spartalılar da Periklin hakimiyyətdən uzaqlaşdırımağa çalışırdılar. Tezliklə Peloponnes müharibəsi başlandı. Spartalılar müttəfiqləri ilə birlikdə b.e.ə. 431-ci ildə Attikaya müdaxilə etdilər. Ölkəni viran qoydular və Afina istehkamlarına çatdılar.

Perikl afinalıları spartalılarla açıq döyüşə girmək kimi təhlükəli addımdan saxlayırdı, onlar kəsilmiş ağaclarına və düşmənin apardığı sürülərinə görə ağlayırdılar. Perikl onlara deyirdi ki, kəsilmiş ağaclar yenidən boy atacaqlar, sürülər bərpa olunacaq, həlak olmuş döyüşçüləri isə əvəz etmək mümkün olmayacaqdır.

Spartalılar Afinanı mühasirəyə alanda Perikl qəzəblənmiş kəndlilərə fikir vermək istəmədi. Onu hətta qorxaq adlandırırdılar. Perikl sakitcə bu təhqirlərə dözürdü. Müharibənin ilk ilində spartalılar Afina kəndlilərinin bağlarını qırdılar, onlara ağır zərər vurdular.

Peloponnes müharibəsində həlak olan afinalıların dəfn mərasimindəki Periklin nitqi isə onun ecazkar istedadından xəbər verir. Tarixçi Fukididin zəhməti hesabına biz həmin nitqin böyük təsirini bu gün də hiss edirik.

Spartalılar müharibəni dayandıra bilərdilər. Lakin bədbəxtlik Periklin planlarını alt-üst etdi. Müharibənin ikinci ili Afinada dəhşətli xəstəlik olan taun yayıldı, bu xəstəlik hətta döyüşlərdən də daha çox adamların həyatına son qoydu.

Epidemiya afinalıları qəzəbləndirmişdi. Xalqın qəzəbi Periklə qarşı çevrildi. Periklin düşmənləri xəstəliyin şəhərdə kənd əhalisinin yığılmasının nəticəsi hesab edirdilər. Afina, Perikl donanma təşkil edib, Peloponnesə yeni yürüş təşkil etmək istədi. Bu vaxt günəş tutuldu, xurafatçı afinalılar bunda çox pis əlamət gördülər.

Periklin yürüşü uğur qazanmadı, çünki qoşunda da taun tüğyan edirdi. Bütün uğursuzluqlarda Perikli təqsirləndirirdilər. Sonrakı ildə, b.e.ə. 430-cu ildə o, strateq seçilmədi. Öz təmənnəsizliyi ilə şöhrət tapmış Perikli oğurluqda ittiham edib, ağır cəriməyə məhkum etdilər.

Taun Periklin əvvəlki arvadından olan iki oğlunu öldürdü. Bədbəxtlik onu sındırdı. Afinalılar Perikldən ədalətsiz cəriməyə görə üzr istəyib, onu yenidən dövlətə başçılıq etməyə dəvət etdilər.

Lakin bu dəfə ona uzun müddət dövləti idarə etmək müyəssər olmadı. Seçildikdən bir az sonra özü taunla xəstələndi. O, öləndə dostları onun necə dövlət başçısı olduğunu və qələbələrini xatırlayırdılar. Güman edirdilər ki, ölən onları eşitmir. Perikl başını qaldırıb dedi: «Siz məni ona görə tərifləyirsiniz ki, əslində, bunu çoxları etmişlər. Mən elədiklərimdən ən yaxşısı barədə bir söz də demirsiniz. Axı mənim idarə etdiyim bütün illər ərzində mənim əmrimlə bir nəfər də olsun Afina vətəndaşı edam edilməmişdir».

B.e.ə.429-cu ilin sentyabrında Perikl öləndə afinalılar başa düşdülər ki, necə bir əla rəhbəri itirmişlər. Hətta onun əleyhdarları da etiraf edirdilər ki, Periklin nəhəng nüfuzu, xalqın məhəbbətinə və dəstəyinə əsaslanmaqla, dövlətin xilasedici dayağı idi. Çoxları Perikl sağ olanda bunu hiss etmirdi, lakin o öləndə, bu, hamıya aydın oldu. Afinada demokratiyanın inkişafına heyrətamiz xidmət göstərən, ən çətin anlarda belə onun prinsiplərinə sədaqətlə əməl edən Perikl b.e.ə. 429-cu ildə həyatdan getdi, bu vaxt onun 61 yaşı var idi.

MARK FURİ KAMİLL

Roma dövlət xadimi və görkəmli hərbiçisi Mark Furi Kamill, tarixçi Tit Livinin yazdığına görə məsul dövlət vəzifələrini tutmuş, b.e.ə. V əsrin sonunda sensor, sonrakı illərdə konsul hakimiyyətinə yiyələnməklə 6 dəfə hərbi tribun olmuş, 5 dəfə isə diktator təyin edilmişdi. Dörd dəfə triumfa layiq görülmüşdür, yəqin ki, çox az sayda Roma sərkərdələri bu sahədə onunla rəqabət apara bilərdi. Qalları Romadan qovduğuna görə fəxri «Romanın ikinci əsasını qoyan» titulu almışdı. Kamill özü patritsi idi və plebeylərlə onların mübarizəsində ardıcıl olaraq öz sinfinin tərəfini saxlamışdı.

Kamillin atası da hərbi tribun olmuşdu, lakin oğlu qazandığı şöhrətə görə atasını ötüb keçmişdi. B.e.ə. 396-cı ildə o, 10 il mühasirədə olan etrusk şəhəri Veyini tutmuşdu. Bundan sonra onu qənimətin bölüşdürülməsində guya ədalətsizliyə yol verdiyinə görə ittiham etmişdilər. Bu ittihamın əsassız olduğuna əmin olan Kamill Romanı tərk edib, könüllü olaraq sürgünə yollandı. B.e.ə. 387-ci ildə Brennin başçılığı altında qallar Romanı mühasirəyə alıb, şəhərin xeyli

hissəsini tutmuşdular. Roma respublikası bu vaxt məhv olma təhlükəsini yaşayırdı. Sürgündə olan Kamillə romalılar qayıtmağı və qallara qarşı mübarizəyə başçılıq etməyi təklif etdilər. Kamill diktator təyin edildi. O, qalları geri oturtmaq üçün müttəfiq şəhərlərdən qoşunlar topladı. Veyidə olan Roma ordusunun qalıqlarını mübarizəyə cəlb etdi.

Roma ilə qalların şərtləri əsasında sülh müqaviləsi bağlamaq üçün Brenn Roma tribunu ilə ödəniləcək girov pulunun məbləğini də razılaşdı. Qallara 1 min funt ağırlığında qızıl verilməli idi. Qallar saxta bir tərəzi gətirmişdilər və tribun ondan istifadə olunmasından imtina etdikdə, Tit Livinin yazdığına görə, özündən çıxan qall başçısı tərəzinin gözünün üstünə qılınıcı atıb qışqırdı: «Vae viktis!» – «Məğlublara dərd olsun!»

Lakin nə allahlar, nə də insanlar imkan vermədilər ki, romalıların həyatı şərəfsiz qaydada pulla satın alınsın – qəflətən Kamillin ordusu gəlib çatdı və o, bir diktator kimi konsulların tribuna sülh danışıqı aparmaq səlahiyyəti vermək barədə qərarını qanunsuz elan etdi. Kamill göstəriş verdi ki, silahlar döyüşə hazırlansın və dedi: «Vətəni qızılla deyil, dəmirlə azad etmək lazımdır. Bu vaxt gözlərimiz qarşısında arvadlar, uşaqlar və doğma torpağımız haqqındakı düşüncələrimizlə yanaşı, allahların məbədləri dayanmalıdır».

Bundan bir qədər sonra Kamillin başçılığı altında Roma ordusu qall qoşunlarını darmadağın etdi. Qallar qovulduqdan sonra o, Romanın bərpa edilməsi işində də fəal iştirak etdi.

Plebeylər isə Romanın daim təhlükədə olduğunu nəzərə alaraq boşaldılmış paytaxtı Veyiyə köçürməyi təklif edirdilər. Patritsi olan Kamill bəzən mümkün olan qaydada plebeylərə güzəştlərə də gedirdi, lakin bu təklifi ağılsız hesab edib, rədd etdi.

Sonra Kamillin komandanlığı altında digər İtaliya xalqları ilə uğurlu müharibələr aparıldı. Qallar yenidən Roma sərhədlərinə müdaxilə edəndə b.e.ə.367-ci ildə təkrarən diktator təyin edildi. Romalılar qalları Alba yaxınlığındakı döyüşdə darmadağın etdi. İki il sonra Kamill taun epidemiyası tüğyan edəndə öldü.

Təvazökarlığına görə Kamilli Romanın digər məşhur hərbi xadimi Tsintinnatla müqayisə etmək olar. Tsinsinnat b.e.ə. V əsrin ortalarında iki dəfə diktator olmuş və Romanı işğal təhlükəsindən xilas etmişdi. O, Vatikan təpəsindəki 100 yügerlik (4 hektarlıq) torpağını becərüb, məhsul yetişdirirdi. Romanın

vəziyyəti ağırlaşanda xalq dəvət edib, ona diktatorluq səlahiyyətləri verirdi. O, düşməne qalib gəlib, təkrarən öz sevimli əkinçi əməyi ilə məşğul olmağa qayıdırdı. İkinci dəfə də Romanın üstünü təhlükə alanda o, yenidən hərbi diktator təyin edildi və düşmən üzərindəki parlaq qələbədən sonra da yenə sadə əkinçilik fəaliyyətinə qayıtdı. Bu təvazökar insan çaldığı qələbələrini ilə öyünmürdü, doğma şəhəri qarşısında borcunu yerinə yetirdikdən sonra da torpaqda məhsul yetişdirməyi özünün başlıca məşğuliyyəti hesab edirdi. Qədirbilən amerikalılar öz şəhərlərindən birini onun şərəfinə Tsinsinnati adlandırmışlar.

Kamill də qələbələrini baxmayaraq, heç vaxt ali icra vəzifəsi sayılan konsul seçilmək istəməmişdi. Ondən üç əsr sonra Roma siyasi səmasında parlayan Qay Yuli Sezar isə ömürlük diktatorluq səlahiyyətlərinə yiyələnməsinə baxmayaraq bununla kifayətlənməyib, çar olmaq və respublika quruluşunu ləğv etmək istəyirdi. Onun əlaltıları Sezarın Parfiyaya qarşı yürüşə hazırlaşdığını nəzərə alaraq, belə bir uydurma da ortaya atmışdılar ki, guya Parfiyanı yalnız çar məğlub edə bilər. Deməli, Sezarın da çar olmasını zərurət özü diktə edir.

Kamill isə respublikaya, Roma xalqına xidmət göstərməkdən ilham alırdı, onu heç vaxt şöhrət quşunu tutmaq maraqlandırmamışdı, bu quş özü onu tapırdı.

Bu mənada Plutarxın Kamill haqqında yazdığı fikirlər olduqca maraqlıdır: «Furi Kamill barədə olan danışıqların arasında, ən yaxşısı və qeyri-adisi, mənə görə, çox dəfələrlə qoşunlara komandanlıq edib, mühüm qələbələr qazanan, beş dəfə diktator seçilən, dörd dəfə triumfator olan, kitablarda «Romanın ikinci əsasını qoyan» adlanan bu adamın bir dəfə də olsun konsul olmaması idi. Bunun səbəbi dövlətin o vaxtlar olduğu vəziyyəti ilə əlaqədar idi. Senatla düşmənçilik edən xalq konsulları seçməkdən imtina etmişdi və səsvərmə ilə hərbi tribunları təyin edirdi, baxmayaraq ki, onların əlində ali hakimiyyət var idi və onlar bütün konsul hüquqlarına və səlahiyyətlərinə malik idi, tribunaların özünün sayı da kütlənin bu vəzifəyə münasibətini daha arzuolunan edirdi. Həqiqətən də, idarəetmənin başında iki deyil (bu, konsulların sayına işarədir – müəllif), altı nəfər dururdu. Kamillin şöhrətinin çiçəklənməsi və ən gözəl igidliləri də məhz bu dövrə düşür. O, özünü daim elə tərəfdən göstərirdi ki, hakimiyyət ümumi sərvət olduğu halda, şöhrət ancaq tək-cə Kamillə çatırdı. Birincisini öz sərkərdə təvazökarlığı ilə, paxıllıqdan yayınmağa çalışmaqla, ikincisini isə ağılnın itiliyi və nüfuz etmə qabiliyyəti ilə əldə etmişdi. Bu məsələdə ümumi rəyə görə, o, özünə bərabər tanımırdı».

Qədim Roma tarixində həm də digər «məsuliyyətli dövrlər» olmuşdu. Bu vaxt Tibr çayı üstündəki şəhər digər qonşu şəhər-dövlətlərdən özünə bənzəyənlər

arasında daha güclü olmaq hüququnu qazanmaq uğrunda rəqabət aparırdı. Romalılar üçün belə dövr b.e.ə. V əsr idi. IV əsrin birinci rübü də daxil olmaqla, məhz bu dövrdə Roma patritsisi Furi Kamillin adı məşhurlaşmışdı. O təkcə sərkərdə deyildi, həm də siyasi xadim idi. Roma qoşununun bu epoxadakı çox saydakı qələbələri onun adı ilə əlaqədar idi. Kamillin vəziyyətdən çıxmaq bacarığı, döyüşlərdə həll yolunu tapması və uğuru istisnasız olaraq hamı tərəfindən etiraf edilirdi.

İlk dəfə o, b.e.ə. 432-ci ildəki döyüşdə şöhrət tapmışdı, yaralandığına baxmayaraq, vuruşmaqda davam edərək, düşməni qaçmağa məcbur etmişdi. Həmin döyüşdən sonra hərbi şöhrəti bir dəfə də olsun onu tərk etmədi. Sonra o, Roma ilə rəqabət aparən etrusk şəhəri Veyini tutmuşdu. Romalılar on il ərzində bu şəhəri uğursuz olaraq mühasirədə saxlamışdılar. Sonralar yaranan bir nümunəni əsas götürərək, demək olar ki, bu mürəkkəb «Qordi dünyünü»nü açmağa məhz Kamill müvəffəq olmuşdu.

Sonralar qallar Romanı tamamilə dağıtmışdılar. Onu xilas edən Kamill həm də ondan asan olmayan şəhərin bərpa edilməsi işləri ilə də yaxından məşğul olmuşdu və təsadüfi deyil ki, onu Romuldan sonra gələn, şəhərini ikinci əsasını qoyan adlandırmışdılar.

Qədim Roma sərkərdəsinin ən böyük qələbəsi ilə qall tayfaları qoşunu Alba çayı üzərində darmadağın edildi. Bu, b.e.ə. 367-ci ildə baş vermişdi, həmin vaxt Kamillin 80 yaşı vardı. Buna qədər isə o, həm də hərbi islahatlar keçirməklə məşhurlaşmışdı. İlk dəfə olaraq varlı plebeylərə öz atının belində orduda xidmət etmək hüququ verilmişdi. Buna qədər isə, Qədim Romada həmin hüquqdan yalnız patritsilər istifadə edirdilər.

Qalların əsas silahı romalılarinkindən fərqli olan uzun qılıncları idi. Ona görə də Kamill piyadaların başına möhkəmliyi ilə seçilən dəmir dəbilqə geyindirirdi və onların ağacdən olan qalxanına misdən üz qabığı çəkirdi. Sonra o, döyüşçülərə nizədən istifadə etməyi öyrətdi, həm də nizədən qılınc zərbəsinə qarşı mübarizə silahı kimi istifadə olunmasına başladı.

Qallara qarşı son müharibədə Kamill hiyləgərlik də işlətdi. Alba çayının kənarında düşərgə qurdu, lakin əsgərlərinin böyük hissəsini meşədə gizlətməmişdi. Açıq məkanda yalnız kiçik hissə görünürdü. Qallar ətraf kəndləri qarət edirdilər, «romalıların kiçik dəstəsi» onları qorxutmurdu.

Kamill əlverişi gecəni seçib, düşmən düşərgəsinə yaxınlaşdı. Dan şafəqi söküləndə sərkərdə ağır silahlanmış piyadalarını hücumu apardı. Qallar döyüş sırasına düzlənməyə macal tapmamış, onların üzərinə ox və daş dolusu yağmağa başladı.

Əlbəyaxa döyüş başlananda qalların qılıncı dəmir dəbilqələrə dəyib, korlaşırdı. Qalları, bu, dəhşətə gətirdi və onlar düşərgədən qaçırdılar. Məğlubiyyət tam və qəti idi.

Mark Furi Kamill və onun qoşunu şadlanan Romaya zəfərlə qayıtdı. O, senatda patritsilərlə plebeylərin mübahisəsinə də son qoydu. İki konsul seçkisini keçirdi, onlardan biri patritsi, digəri isə plebey idi.

Alba çayı üzərindəki qələbədən iki il sonra b.e.ə. 365-ci ildə ahıl sərkərdə olan Kamill oldu.

Kamillə paxıllıq edənlər də az deyildi. Veyidəki qələbəsindən sonra Kamillin şərəfinə triumf keçirildi. Təntənənin dəbdəbəsi həm də çox sayda paxıllıq nümunələri yaradır. Kamillin triumfdakı hərbi arabasına dörd ağ at qoşulmuşdu. Paxıllar deyirdi: «Heç kəs belə etməmişdi, Kamill özünü allahlarla müqayisə etmək istəyir».

Lakin Kamillə göstərilən ehtiramlara onun layiq olmasını sonrakı qələbələri bir daha sübut etdi. Onun Faleri xaininə göstərdiyi qəzəb həmin müəllimi cəzalandırır, şəhərə qaytarması rəvayətlər mövzusunda çevrildi. Kamillin alicənablığı yenə öz mükafatını aldı, şəhər müqavimət göstərmədən qapılarını onun üzünə açdı.

* * * * *

Qədim Roma tarixinin görkəmli simalarından biri olan Furi Kamill barədə əfsanə xarakterli çox şeylər danışılır. Lakin onların hamısı bu mərd siyasi xadimin həyatında baş vermişdi. O, bir sərkərdə kimi çoxlu məşhur qələbələr qazanmış, beş dəfə diktator seçilmiş, dörd dəfə triumfunu bayram etmişdir. Təsadüfi deyil ki, onu «Romanın ikinci əsasını qoyan» adlandırırlar. Bu böyük xidmətlərinə baxmayaraq, o, bir dəfə də olsun konsul seçilməmişdi. Çünki senatla mübahisə apan xalq konsulu seçməyib, dövlətdə yüksək vəzifəni özünün seçdiyi hərbi tribuna verirdi. Onların hakimiyyəti və vəzifəsi konsul səlahiyyətlərinə bərabər idi. Bu vaxt Kamill

şərəfin və igidliyin yüksək nöqtəsində dayanmışdı. O, xalqın iradəsindən kənar konsul olmaq istəmirdi, hakimiyyət ona mənsub olanda, başqaları ilə bölüşürdü. Qoşunlara digər adamlarla birlikdə başçılıq edəndə isə, qələbənin şöhrəti müstəsna qaydada ona mənsub olurdu. Bunlara o, təvazökarlığına görə, həm də öz ağına görə qazanırdı. Hamının rəyinə görə Kamillin şöhrəti başqalarından xeyli yüksək idi.

Mark Furi Kamill b.e.ə. 447-ci ildə anadan olmuşdur, onun valideynləri patritsi olsalar da, böyük nüfuz sahibi deyildilər. Ona görə də bu məşhur adamın nailiyyətləri şəxsən onun özünə məxsus idi. Furi nəsli heç tanınmayanda, Kamill bu ailənin ilk üzvü idi ki, özünü şöhrət sahibi eməyi bacarmışdı. O, böyük bir döyüşdə budundan yaralansa da, əsgərlər sırasından çıxmamışdı, nizəni yarasından çıxarıb, düşmənin ən igid döyüşçüləri ilə, onlar döyüş meydanından qaçana qədər vuruşmuşdu. Buna görə o, sensor vəzifəsini almışdı, bu vəzifə isə o vaxtlar böyük nüfuza malik idi. O, sözlərin köməyi və hədə vasitəsilə, cərimə tətbiq etməklə subayları, həlak olmuş ərlərini itirmiş dul qadınlara evlənməyə məcbur etmişdi. Tez-tez baş verən müharibələr hesabına həmin vaxt dul qadınlar həddən çox idi. XX əsrin sonlarında İraq- İran müharibəsində həlak olmuş ərlərini itirmiş iranlı dul qadınların tənhalığına son qoymaq və əlil veteranların özlərinə ailə yaratması üçün ölkənin ali dini rəhbəri ayatolla Xomeyni onların arasında nikahın bağlanması kimi kütləvi işə məscidləri cəlb etmişdi.

Sonra Kamill zəruri olduqda, yetimlərə maddi kömək verilməsini tətbiq etdi. Bundan beş əsr sonra Romanın nəcib imperatoru Trayan kasıb uşaqlara yardım göstərilməsi barədəki yeniliyin - “alimenta” adlanan ictimai fondların yaradılmasını tətbiq etmişdi

Çox maraqlı hadisə Etruriyada olan Veyinin mühasirəsi vaxtı baş vermişdi. Bu etrusk şəhəri silahının çoxluğuna və qoşunlarının sayına görə Romadan geri qalmırdı. Öz var-dövləti ilə öyünməklə onun sakinləri dəbdəbəli həyat sürürdü. Romalılarla vuruşanda isə onun əsgərləri çoxlu parlaq igidliklər göstərmişdi. Lakin bir neçə döyüşdə məğlubiyyətə uğrayıb, onlar ədalətli planlarından əl çəkildilər. Öz şəhərini onlar hündür və möhkəm divarlarla əhatə etmişdilər, onun daxilində çoxlu silah və çörək ehtiyatı toplamışdılar ki, mühasirəyə dözümlüklə davam gətirə bilsinlər. Mühasirə isə uzun çəkdi, hətta mühasirə edənlərin özü üçün də bu, çətin və ağır bir iş idi. Romalılar qısa müddətli müharibələrə öyrəşmişdilər, yayda yürüşə yollananda qışda evlərinə qayıdırdılar. İlk dəfə idi ki, hərbi tribunlar onlara istehkamlar tikməyi və düşmən torpaqlarında qışı və yayı keçirməyi əmr etdilər.

Müharibə, demək olar ki, yeddi illiyə uzandı. Xalq ordu başçılarını ittiham edirdilər ki, mühasirəni heç də yaxşı həyata keçirə bilməmişdilər. Bu vaxt Kamill ikinci dəfə hərbi tribun seçilmişdi. O, mühasirəni qabağa çəkə bilmirdi. Romalılar mühasirə ilə məşğul olanda etrusklar bir neçə dəfə onların torpaqlarını qarət etmişdilər. Kamill onları cəzalandırdığına görə, ağır itkilərdən sonra onlar öz şəhərlərinin divarları arxasına çəkilib, oradan bir daha çıxmədılar.

Uzun müddətli mühasirədə, dəfələrlə baş verən kimi, düşmən tərəflər arasında canlı təmas yaranır və danışıqlar gedirdi. Bir romalı mühasirədə olan etrusk ilə tanış olmuşdu, onlar tez-tez danışırdılar. Veyi sakini təbiət möcüzəsindən söhbət salıb, bu möcüzə də Alban gölü ilə əlaqədar idi, romalıdan hansısa bir sirri öyrənmək istədi. Söhbət əsnasında romalı onu xeyli uzağa apardı, darvazadan çox uzaq olanda onu tutdu və sərkərdələrə təhvil verdi. Etrusk bildirdi ki, nə qədər ki, Alban gölündən çıxan su geri qayıtmayıb, onun şəhərini götürmək mümkün olmayacaqdır. Senat bunu eşidəndə Delfə orakulun yanına səfirlik göndərdi. Orakulun məsləhətindən sonra kahinlər ibadət etməyə başladılar.

Müharibənin onuncu ili senat bütün magistratları ləğv edib, Kamilli diktator seçdi. Süvarilərin rəisliyinə isə o, gələcək məşhur sərkərdə Korneli Stsipationu təyin etdi.

Kamill and içib, qoşunları ilə iki şəhər- dövlətin qoşunlarını məğlub etdi. Ondan sonra Veyin mühasirəsini davam etdirdi və əmin oldu ki, hücumla şəhəri tutmaq çətindir və hətta mümkün deyildir, ona görə də divarın altını deşməyə başladı. Lağım qazmaq işi çox dərinədə gedirdi. O istəyirdi ki, divardan kənarə guya ona hücum etdiyini göstərsin ki, düşmən divarın üstünə çıxanda, Kamillin əsgərləri bu vaxt gözə çarpmadan yeraltı girişlə qazılmış çalaya girib, şəhərdəki məbədə yaxınlaşdılar. Bu vaxt etruskların başçısı qurban verirdi. Romalılar meydandakı döşəməni deşib, oradan çıxdılar, qışqırıqla və silahlarını döyməklə məbədə yollandılar.

Şəhər hücumla alındıqda romalılar əhalini qarət edib, böyük var-dövləti özləri ilə apardılar. Kamill buna qaladan baxıb, əvvəlcə ağladı, sonra ətrafındakıların təbrikinə cavab olaraq əllərini göyə qaldırıb, bu duanı oxudu. «Qüdrətli Yupiter və siz allahlar, xeyir və şər əməllərin şahidi olmaqla, bilirsiniz ki, biz, romalılar bizə ədalətsizcəsinə düşmən olan xalqın şəhərini haqqın ziddinə deyil, zərurətə görə, onların hücumlarından qorunmaq üçün işğal etmişik. Bizə də öz növbəmizdə bədbəxtliyi sınaqdan keçirmək qismət olsa, bizim indiki

təntənəmizin cəzası kimi, qoy o, mümkünsə az dərdlə, Romanın və Roma qoşununun xeyri naminə yalnız mənim başımın üzərində öz işini görsün».

Bu duasını bitirib, romalıların adətinə görə o, adamlara müraciət etmək istəyəndə yıxıldı. İştirak edənlər bu mənzərəyə görə utandılar. Lakin o, qalxıb dedi ki, onun duası eşidilmişdir: böyük xoşbəxtlikdən sonra ona kiçik bədbəxtlik baş vermişdir. O, bu vaxt əsgərlərinin şəhəri qarət etməsini nəzərdə tuturdu.

İnsan ağı öz zəifliyində sərhəd tanımır. Özünü ələ almağı bacarmır, ən yaxşısı yavaş tərpənmək və mülayimlikdir.

Doqquz illik mühasirədən sonra Roma ilə rəqabət aparən şəhər fəth edildi və Kamill heç də öz böyük igidliyi ilə qürrələnmirdi.

Kamill yenidən beş nəfərlə birlikdə hərbi tribun seçildi, işlərin vəziyyəti tələb edirdi ki, sərkərdəliyə hörmətli, tanınmış, həm də təcrübəli adam seçilsin. Kamill hakimiyyətə gəldi və möhkəmləndirilmiş, hər cür zəruri mallarla bolluca təchiz edilmiş Faleri şəhərini mühasirəyə aldı. O bilirdi ki, şəhəri tutmaq çətinidir və çoxlu vaxt tələb edəcəkdir.

Falerililər şəhərin mühasirəsinə çox laqeydliklə yanaşırdılar, öz divarlarına arxayın olub, küçələrdə sərbəst qaydada gəzirdilər. Uşaqlar da məktəbə gedir, müəllimləri ilə birlikdə şəhərin divarlarından kənara çıxıb, təbiət gözəlliklərinə tamaşa edirdilər. Yunanlarda olan kimi falerililərdə də yalnız bir müəllim var idi və o, uşaqları körpəlikdən tərbiyə edirdi.

Bu müəllim öz məkrli planı üçün uşaqları alət seçib, faleriyalılara xəyanət etmək istədi. O, hər gün onları şəhər divarları arasından çıxarıb, əvvəlcə yaxın məsafələrdə gəzdirir və sonra geri qaytarırdı. Sonra o, daha uzaq məsafədə gəzintilər təşkil edirdi, uşaqlarla birlikdə bu vaxt əsas Roma postlarına yaxınlaşdı, onları mühafizəçilərə təhvil verib, özünü Kamillin yanına aparılmasını istədi. Onu sərkərdənin yanına gətirəndə uşaqların tərbiyəçisi və müəllimi olduğunu bildirdi və dedi ki, gəlmişdir ki, uşaqları girov götürsünlər və bu yolla şəhəri ona təhvil versin. Kamill onu dinləyib, onun hərəkətinə çox hirsləndi. Ətrafındakılara müraciət edərək dedi ki, müharibə əlbəttə bəladır; böyük ədalətsizliklərin və zorakılığın köməyi ilə aparılır. Lakin vicdanlı adamlar üçün müharibədə də bəzi qanunlar vardır. Qələbənin arxasınca o vaxt qaçmaq lazım deyildir ki, o, alçaqlıq və cinayətlər hesabına əldə edilir. Böyük sərkərdə öz igidliyinə arxalanıb müharibə aparmalıdır, digərləri tərəfdən öz borcuna xəyanət edilməsinə bel bağlamamalıdır. O, lictorlarına əmr etdi ki, xainin paltarlarını çıxarıb, qollarını belinə sarısınlar,

uşaqlara isə çubuğu və qamçını versinlər ki, əsiri döysünlər və şəhərə qovsunlar. Bu dəhşətli hadisə şəhərə məlum olanda sakinlər ağlamağa başladı. Valideynlər çılpaq və qolubağlı müəllimlərini qovan uşaqlarını gördükdə, Kamilli özlərinin xilaskarı adlandırdılar. Təkcə valideynlər deyil, digər sakinlər də Kamillə hörmət və məhəbbət hiss etdilər, onun ədalətliliyini yüksək qiymətləndirdilər. Xalq yığıncağında qərara alındı ki, ona səfirlər göndərsin və elan edilsin ki, onlar təslim olurlar. Kamill onları Romaya göndərdi. Senatda onlara dedilər ki, romalılar ədaləti qələbədən yüksək tutmaqla onları məcbur etdilər ki, azad olaraq qalmaqdansa romalılara tabe olsunlar. Ona görə yox ki, onlar romalılardan zəifdirlər, məhz ona görə ki, romalıların alicənablığı onları özünü məğlub etiraf etməyə məcbur etmişdi. Senat öz tərəfindən Kamillə icazə verdi ki, bu vəziyyətdə özü bildiyi kimi sərəncam versin. O, falerilərdən pul aldı; onların digər müttəfiqləri ilə isə ittifaq bağlayıb geri çəkildi.

Əsgərlər Falerini qarət etməyə ümid edirdilər, lakin Romaya əliboş qayıtdılar. Buna görə onlar Kamilli ittiham edirdilər ki, o, heç də kasıbların vəziyyətini yüngülləşdirmək istəmir. Onu məhkəməyə verdilər ki, etrusklardan əldə etdiklərini gizlətməmişdir. Ona cərimə kəsdilər və dostlar bu cəriməni verməyə hazır idilər. Kamill dözməyib, şəhərdən sürgünə getmək istədi. O, ikinci Axilles kimi öz həmvətənlərini lənətləyib, şəhəri tərk etdi və məhkəməyə gəlmədi. Onu iri məbləğdə cəriməyə məhkum etdilər. Elə romalı yox idi ki, Kamillin duasının tezliklə həyata keçiriləcəyinə inanmasın. Romaya dəhşətli bədbəxtlik və təhlükə baş verdi. Bir sadə romalı plebey tribunlara tezliklə qalların basqınını gözləməli olacaqlarını dedi. Tribunlar onun bu sözünü gülüş və zarafatlarla qarşıladılar.

Kelt tayfası olan qallar özlərinin çoxluğundan, onların hamısını qidalandıra bilməyən öz ölkələrini tərk edib, digər torpaqları axtarmağa yollandılar. Onlar minlərlə sayda olmaqla, gənc və döyüşkən adamlar idilər, onların arxasınca sayca daha çox olan arvadları və uşaqları gəlirdi. Onların bir hissəsi Avropanın şimalını tutmuşdu. Digərləri isə Pireneylərlə Alpları arasındakı ölkədə məskunlaşmışdılar. Xeyli vaxtdan sonra onlar İtaliyadan gətirilmiş şərəbı dadmışdılar. Şərəb onlara çox xoş gəldiyindən, bu ləzzətdən o qədər sevinmişdilər ki, silahlanıb, Alplara doğru hərəkət etdilər, həmin giləmeyvəni verən torpağı axtarmağa başladılar. Digər torpaqları onlar bəhrəsiz və becərilməyən hesab edirdilər.

Onları İtaliyaya getməyə öz vətəmində ədalətsizliklə üzləşən bir etrusk həvəsləndirmişdi, ilk şərəbı da qallara o gətirmişdi. Qallar əvvəlcə etruskları öz

şəhərlərindən qovub, onlarda məskunlaşdılar. Bu, Kamillin sürgünə getməsindən xeyli əvvəl baş vermişdi.

Qall dəstələri etrusk şəhəri Kluziyaya gəlib, onu mühasirəyə aldılar; çünki onun torpaqlarına göz dikmişdilər. Qall sərkərdəsi Brenn Kluziyaya girib, sakinləri qızıışdırdı ki, onlara qoşulub romalılara hücum etsinlər. Brenn Kruziyanın mühasirəsini götürüb, öz qoşununu Romaya apardı. Qallar guya hansısa romalının bir cəsur qallı öldürdüyünün qisasını almaq istəyirdilər.

Sürətlə hücum edən düşmənə qarşı tribunlar romalıları döyüşə çıxardılar. Qoşun böyük idi, lakin əksəriyyəti hərbi işə öyrədilməmişdi, silahla da birinci dəfə işləməli olmuşdular. Romalılar şəhərdən kənardə düşərgə salmışdılar. Döyüş başlananda əsgərlərin əksəriyyəti paytaxta qaçdı, qalanları isə Romanı məhv olmuş hesab edib, Veyi şəhərinə qaçdı.

Bədbəxtlik insanın izinə düşdükdə, gözləmədiyi, ən sevincli günündə də onu tapır. Sonralar çar Attal və Böyük Pompey doğulduqları eyni gündə də həyatdan getmişdilər.

Əgər qallar qələbədən sonra qaçanları həmin andaca təqib etsəydilər, asanlıqla Romanı dağıdardılar, onda yaşayanları isə ölüm gözləyəcəkdi. Lakin düşmən necə böyük qələbə çaldığına inanmırdı. Sevincdən onlar ziyafət təşkil etdilər və düşərgədə tapdıqları qəniməti bölüşdürməyə başladılar. Bu, Romanı tərk edən əhaliyə imkan verdi ki, şəhərdən mümkün qədər uzaqlaşsın, tərk etməyənlər isə azacıq sevindilər ki, müdafiəyə hazırlaşmağa hələ vaxtları vardır. Romalılar Kapitolini möhkəmləndirib, silah ehtiyatı yaratdılar. Qaçanlar Vesta odunu da özləri ilə götürmüşdülər. Məşhur çar Numa Pompili (o, Romuldan sonra Romanın ikinci və ilk sabinli çarı idi) oda pərəstiş etmək qaydasını qoymuşdu və onu kainatı idarə edən əbədi həyatın simvolu kimi sönməyə qoymamağı əmr etmişdi. Oda bakirə qızlar olan vestalkalar daim qarovul çəkirdi.

Döyüşdən üç gün sonra şəhər yaxınlığında Brenninqoşunları göründü. Darvazalar açıq, divarlar isə mühafizəçilərsiz olduğundan o, elə başa düşdü ki, bu bir tələdir, hərbi hiyləgərlikdir. O inanmırdı ki, romalılar tam ruhdan düşmüşlər. Lakin o, buna əmin olduqda, Romadakı Kollinqapılarına cumdu və şəhərin əsası qoyulandan 360 il sonra onu götürdü, lakin bu hesablamə səhv də ola bilərdi.

Brenn Romanı tutduqdan sonra, qoşun dəstəsini Kapitolini müşahidə etmək üçün qoydu, özü isə Foruma yollandı. O, bayramsayağı geyinmiş və dinməz oturmuş adamları görəndə təəccüb qaldı. Onlardan heç biri düşməni görəndə

yerindən qalxmadı. Nəhayət, bir qall romalıya yaxınlaşdı. Romalı onu vuranda, qall onu öldürdü. Düşmənlər başqalarının da üstünə cumub, onları öldürdülər. Heç kəsə aman verilmədi. Sonra isə evləri qarət etməyə başladılar. Qarət bir neçə gün davam etdi. Sonra düşmən şəhəri yandırdı və tamamilə dağıtdı. Kapitolidə yığışan romalılar onların təslim olmaq təklifini qəbul etmədilər, əksinə, divarlarla müdafiə olunub, hücum edənləri yaralayırtdılar. Buna görə də qallar təkcə şəhəri dağıtmadılar, həm də bütün əsirləri – kişiləri və qadınları, qocaları və uşaqları qılıncdan keçirdilər.

Şəhərin mühasirəsi uzandı və qalların çörəyinin çatışmaması baş verdi. Onlar bölündülər, bir hissə çarla Kapitolini mühasirə etmək üçün qaldı, digərləri isə şəhər kənarlarındakı hücum etdikləri kəndləri qarət edir və viran qoyurdular. Onların bir hissəsi Kamillin sürgündən sonra yaşadığı Ardey şəhərinə də hücum etdilər. Kamill düşməndən qaçmadı, əlverişli vaxtı gözləyirdi ki, onlara hücum etsin. O, birinci növbədə gənclərə müraciət etdi. O dedi ki, romalıların məğlubiyyətini qalların igidliyinə yazmaq lazım deyildir, qalların qələbədə heç bir iştirakı olmamışdır, bu, taleyin işidir. Müharibə yalnız məğlubların qalibləri məhv etməsi ilə başa çata bilər. Əgər onlar ruhca möhkəm olsalar və qurban getməyə hazır olsalar, bir vaxt o, onlar üçün heç bir təhlükə törətməyən qələbənin təqsirkarı olacaqlar. Gənclər onun sözlərini sevinclə qarşıladılar və Kamill Ardeyin magistratlarını və senatını dilə tutdu ki, onun təklifini qəbul etsinlər, bütün gəncliyi silahlandırdı, lakin onlara şəhərdən çıxmağa icazə vermədi. Çünki düşmən onun planından agah ola bilərdi. Qallar qənimətlərdən xoşlanıb, çöldə düşərgə qurdular, heç bir ehtiyatlılıq tədbiri də görmədilər. Gecə düşəndə onlar sərxoş idilər, düşərgələrində sakitlik hökm sürürdü. Bunu casuslarından öyrənən Kamill ardeyliləri çölə apardı. O, əsgərlərinə əmr etdi ki, hər tərəfdən qışqırınsınlar və truba çalsınlar ki, qalları qorxutsunlar. Axırıncılar çətinliklə oyandılar. Qorxudan, sərxoşluqdan ayılanlar, silah götürüb, Kamillin əsgərləri ilə vuruşa başladılar. Əksəriyyəti isə yuxuda, silahsız və sərxoş olduqlarından öldürüldülər. Az sayda düşərgədən qaçanlar, gündüz vaxtı onlara özünü yetirən süvarilər tərəfindən qılıncdan keçirildilər.

Baş verən bu hadisənin xəbəri tezliklə şəhərlərə yayıldı. Silah götürməyə qadir olan gənclərin çoxu hər tərəfdən Kamillin yanına axışdı, onların içərisində romalılar da çox idi. Onlar kədərlə bir-birlərinə deyirdilər ki, «Gör necə bir lideri şər tale Romadan almışdı». Qoy Ardeyə tələb göndərək ki, öz sərkərdəsini bizə versin, ya da özümüz silahlanıb, onun yanına yollanacağıq. Kamill sürgünə gedən olduğunu yaddan çıxarmalıdır, onlar bildirdilər ki,, “biz – vətəndaşlarıq, bizdə isə

indi vətən yoxdur, o, düşmənin hakimiyyəti atındadır”. Onların təklifi qəbul olundu və onlar Kamillə xahişlə müraciət etdilər ki, onlara başçılıq etsin. O cavab verdi ki, qoy Kapitolidəkilər onun seçilməsini qanuni yolla təsdiq etsinlər. Kamillin ehtiyatlılığı və alicənablığı hamını heyrətə gətirdi. Lakin şəhərin düşmənin hakimiyyəti altında olması da acı bir fakt idi.

Bir gənc romalı paytaxta getməli idi, özü ilə mühasirədə olan Kapitoliyə ünvanlanmış heç bir məktub da götürməmişdi ki, düşmən Kamillin planından agah ola bilər. O, şəhərə yaxınlaşanda axşam düşdü. Özünü probka kütləsinə bağlayıb, Tibrə tullandı ki, asanlıqla üzsün. O, qarşı sahilə çıxıb, şəhərdəki Kapitolu təpəsinin qapılarına yaxınlaşdı. Təpə dik qayalarla əhatə olunmuşdu. Qarovulçulara yaxınlaşb, onlara salam verdi və kim olduğunu dedi. Onu tutdular və Roma qarnizonunun rəisinə təqdim etdilər. Tezliklə senatorlar yığışdı. Oğlan onlara Kamillin qələbəsi barədə danışdı, bunu onlar hələ bilmirdilər. Qoşunun arzusunu çatdırıb, xahiş etdi ki, Kamilli sərkərdə rütbəsində təsdiq etsinlər ki, bütün vətəndaşlar onun əmrlərinə tabe olsun. Senatorlar müşavirə keçirdikdən sonra Kamilli diktator elan etdilər. Oğlan geri qayıdıb, şəhərdən kənardə olan romalılara senatın qərarını dedikdə, bu xəbəri onlar sevincdə qarşıladılar.

Kamill onların yanına gələndə sıralarında 20 min silahlı adam gördü. O, daha çox müttəfiq yığıb yürüşə hazırlaşmağa başladı. Beləliklə, o, ikinci dəfə diktator seçildi. O, şəhərlərə gedib, çox sayda əsgər topladı, çünki düşmən üzərinə hücum etmək lazım idi.

Brenn daha fərasətli qalları topladı ki, onlar qayaya dırmaşmaqla Kapitolu təpəsinə çıxsınlar. O, bu qalanı götürməyi vacib vəzifə hesab edirdi. Çarın həvəsləndirici sözləri qalları işə cidd-cəhdlə girişməyə vadar etdi. Gecə yarısı onlardan çoxu qayaya dırmanmağa başladı. Onlardan birincilər lap zirvəyə çatdı və qalanı tutmağa hazırlaşdı. İtlər onların gəldiyini hiss etməmişdilər. Yunona məbəbində ilahəyə həsr olunmuş qazlar saxlanırdı, onlar son vaxtlar ac qalırdılar və aclıqdan yata bilmirdilər. Onsuz da qazlar təbiətə həssas və qorxaq quşlardır. Onlar yaxınlaşan qalları hiss edib, səs-küylə onlara tərəf qaçdılar və hamını oyatdılar. Hər bir romalı əlinə keçən silahı götürüb, düşmənin qarşısına tullandı. Keçmiş konsul Manli, o, gücü və ruhunun möhkəmliyi ilə fərqlənirdi, ilk olaraq iki düşməni gördü. Biri qılıncı ilə ona hücum edəndə, Maili bir zərbə ilə onun qolunu kəsdi və onu qayadan aşağı itələdi. Digər düşmənləri də geri çəkilməyə məcbur etdilər. Manlini igidliyinə görə təltif etdilər.

Bu uğursuzluqdan sonra qallar ruhdan düşdülər. Ərzaq ehtiyatının azlığı da öz təsirini göstərir. Kamilldən qorxduqlarından atlarına yem tapmağa yollanmağa da qorxurdular. Həm də xəstəlik meydana gəlmişdi, onlar ölü cəsədləri ilə əhatə olunmuş xarabalıqlarda qalırdılar, uzun müddətli mühasirə də onları cana doydururdu. Kapitoli adlanan qalanı onlar artıq yeddi ay idi ki, mühasirədə saxlayırdılar. Qoşunda ölüm hadisələri çox idi, meyitlər dəfn edilməmiş qalırdı.

Mühasirədə olanlar da onlardan yaxşı vəziyyətdə deyildi. Aclıq gözlənirdi və Kamilldən heç bir xəbər yox idi. Qallar da şəhəri qoruyurdular. Bu vaxt hər iki tərəf danışıqlara getməyi qərara aldı, Roma hərbi tribunu Brennlə görüşdü. Şərtə görə qallar min funt çəkiddə qızıl almalı, sonra şəhəri və Roma torpaqlarını azad etməli idilər. Hər iki tərəf and içdi. Qızıl gətiriləndə qallar əvvəlcə romalıları gözə çarpan şəkildə çəkiddə aldatmağa başladılar. Sonra isə əqrəbi birbaşa başqa tərəfə çəkildilər. Çəki düzgün getmirdi. Romalıları təhqir olunmuşdular. Brenn ələ salmaq qaydasında öz qılıncını kəməmindən çıxarıb tərəzinin üstünə qoydu. Sonra ucadan dedi: «Məğlublara dərd olsun!» Onun bu sözü tezliklə zərb-məsələ çevrildi.

Qallar və romalıları öz aralarında mübahisə edəndə şəhərin qapısında Kamillin qoşunu göründü. O əmr etdi ki, döyüşçülər onu arxasınca gəlsin. Özü isə ən igid əsgərlərlə romalıların yanına yollandı. O əmr etdi ki, qızıl tərəzidən götürülsün və onun liktorlarına verilsin, qallara isə təklif etdi ki, tərəzini və daşları götürüb uzaqlaşsınlar. O dedi ki, romalıları vətəni qızılla deyil, dəmir ilə xilas etməyə adət etmişlər. Brenn təhqir olunmuşdu. O, bəyan etdi ki, onunla ədalətsiz davranılır. Müqavilə pozulmuşdur. Kamill cavab verdi ki, müqavilə qanunsuz olduğuna görə, həqiqi sayıla bilməz. Əgər «diktator seçilmişdirsə, hakimiyyətin yeganə nümayəndəsi yalnız odur. Müqavilə heç bir hüququ olmayan adamlar tərəfindən bağlanmışdır. O, davam etdi ki, indi onlar nə istəyirlərsə danışa bilərlər. O, qanuni hakimiyyət sahibi kimi gəlmişdir və xahiş etsələr, onları bağışlaya bilər və ya peşman olmasalar, günahkarları cəzalandıra bilər. Onun sözləri Brenni hirsə mindirdi və silahına əl atdı. Hər iki tərəf qılıncılarını çıxardı. Brenn binaların arasında vuruşmanın narahatlığını başa düşdü, onun əmri əsasında düşərgəyə çəkildilər. Həmin gecə şəhəri tamamilə tərk etdilər və xeyli uzaqlaşdıqları yerdə düşərgə qurdular. Səhər açılanda Kamill ələ silahda gəldi, romalıları da bu, böyük ümid yaratdı. Döyüş çox dəhşətli və inadkar idi. Düşmən darmadağın edildi və ağır zərbəyə məruz qaldı. Onun düşərgəsi romalıların əlinə keçdi. Qaçanlar müxtəlif tərəflərə səpələndilər, lakin çoxu ətraf kəndlərin və şəhərlərin əhalisi tərəfindən qılıncdan keçirildilər.

Roma ağlasığmaz qaydada tutulmuşdu, ağlasığmayan qaydada da xilas edilmişdi. Bütövlükdə şəhər yeddi ay ərzində düşmənin hakimiyyəti altında olmuşdu. Kamill məhv olmuş vətəni xilas etdiyinə görə triumf aldı. O, şəhərə girəndə, buradan getmiş adamlar arvadları və uşaqları ilə geri döndülər.

Kamill diktator səlahiyyətlərindən hələ il başa çatmamışdan imtina etdi. O, senatı çağırmağı qərara aldı. Bir natiq çıxış etməyə başlayanda, küçədən senturionun olduqca hündür çıxan səsini eşitdi. O, gələcəyin tam naməlum olduğunu deyirdi.

Romalılara hələ işləri başa çatmamışdan yeni müharibəni aparmalı oldu. Etrusklar hücum edib Romanın müttəfiqi olan bir şəhəri mühasirəyə aldılar. Hərbi tribunlar Romadan latınlərə kömək göstərməyi xahiş etdilər.

Kamill üçüncü dəfə diktator seçildi. O, müttəfiq şəhərə gələndə, sakinlər şəhəri düşməne təhvil vermişdilər. O, şəhərə hücum edib, onu götürdü. Buna görə də Kamillə mükafat kimi triumf verdilər. Onun başlıca düşməni və paxılı vaxtilə ilk olaraq qallı Kapitolidən atan Mark Manli idi. O istəyirdi ki, öz həmvətənləri arasında birinci olsun. Lakin şöhrətdə Kamilli ötüb keçə bilmirdi. Ona görə də tiraniyaya sahib olmaq üçün adi, sadə vasitəni tapdı, çalışdı ki, xalqı öz tərəfinə çəksin. Xüsusən də kiməsə borcu olanların bir neçəsini o, məhkəmədə kreditorlardan müdafiə etmişdi, başqalarını zor tətbiq etməkdə aciz edib, onların üzərində qanunun icrasına mane olmuşdu. Beləliklə, tezliklə onun ətrafında böyük kütlə toplandı. Onun pərəstişkarı olan kasıblar həyasızcasına vətəndaşların yaxşılarını qorxudur, Forumda qayda pozğunluqları yaradırdılar. Diktator seçilmiş Kvint Kapitoliyalı Manlini dustaqxanaya salmağı əmr etdi. Bu vaxt xalq matəm paltarını geyindi, senat üsyandan qorxub, Manlini buraxmağı əmr etdi. Azadlığa çıxandan sonra o, nəinki yaxşı tərəfə dəyişilmədi, həm də xalqı dilə tutmaqda, vətəndaşlardan bir hissəsini başqalarına qarşı silahlandırmaqda davam etdi. Kamilli yenidən hərbi tribun seçdilər. Manli məhkəməyə verildi, lakin məhkəmə iclası başlananda Forumdan Manlinin qallarla ilk gecə döyüşündə olduğu Kapitolidəki yer görünürdü. Bu səhnə tamaşaçılarda ona yazıq kəlmə təlqin edirdi. Müttəhimin özü isə göz yaşları ilə öz igidliklərini yada salırdı. Hakimlər nə etmək lazım olduğunu bilmirdilər və bir neçə dəfə hökm çıxarılmasını təxirə saldılar. Onlar ona bəraət vermək istəmirdilər, çünki şübhəsiz olaraq təqsirkar idi, lakin ona qanunu da tətbiq edə bilmirdilər, çünki müttəhimin igidlik göstərdiyi yer hamının gözü qabağında idi. Kamill buna diqqət yetirib, məhkəmə iclasının yerini şəhər sərhədindən kənara çıxardı. Oradan Kapitolu görünürdü. Burada ittihamçı öz

sübutlarını irəli sürə bilərdi. Müttəhimin köhnə igidlikləri artıq hakimlərə mane olmurdu, ona görə də onlar diqqəti Manlinin həmin cinayətlərinə verirdi. O, təqsirkar elan edildi, Kapitoliyə aparılmalı, orada qayadan atılmalı idi.

Eyni yer onun ən böyük xoşbəxtliyinin və ən dəhşətli bədbəxtliyinin şahidi oldu. Romalılar onun evini uçurdular, Yunona məbədini yenidən tikdilər və qərara aldılar ki, gələcəkdə heç bir patriksi qalada yaşamaq hüququna malik olmasın.

Kamilli altıncı dəfə hərbi tribun seçdilər, lakin o, bu vəzifədən imtina etdi, çünki qocalmışdı və bundan əlavə, qorxurdu ki, şöhrətin və igidliklərin zirvəsində olanda allahlar tərəfindən paxıllığın və qisasın qurban olsun. Əsas məsələ isə onun səhhətinin pis olması idi, həmin günlərdə o, xəstə yatırdı. Lakin xalq onun vəzifədən imtinasını qəbul etməyib, qışqırırdı ki, ona lazım deyildir ki, o, at belində, ya da piyada vuruşsun, xalq istəyir ki, təkcə o məsləhətlərini və göstərişlərini versin. Onu qoşun üzərində rəisliyi bir xidmət kimi qəbul etməyə məcbur etdilər, istədilər ki, yalnız o, qoşunu düşmənin üstünə aparsın. Çünki düşmən güclü ordu ilə romalıların müttəfiqlərinin torpaqlarını viran qoymuşdu. Kamill qoşunu ilə düşmənin yaxınlığında düşərgə qurdu, döyüşü yalnız sağalandan sonra aparmaq istədi. Lakin onun şöhrətpərəst silahdaşı özünü təhlükəyə atıb, bu hissi prefektlərə və senturionlara da təlqin edirdi. Kamill də qorxurdu ki, onu gənclərə fərqlənmələrində mane olmaqda ittiham edərlər. Ona görə də öz iradəsinin əleyhinə döyüşə başlamağa şans verdi. Onun rəis sirdaşı döyüşü başlamağa tələsdi və onu uduzdu. Qaçan romalıların görünüşünə baxan Kamill özünü saxlaya bilməyib, yataqdan qalxdı və öz mühafizəçiləri ilə düşərgənin qapısına tərəf getdi. O, qaçanları onları təqib edənlərə qarşı döndərdi və əsgərlərdən çoxu sərkərdədən geri qalmaq istəmirdi. Beləliklə, həmin gün o, təqib olunmanı dayandıra bildi.

Sonrakı günü Kamill qoşunu çıxarıb, döyüşə başladı və düşməni darmadağın etdi, onun düşərgəsini girüb, düşmənin bir hissəsini orada məhv etdi. Bu vaxt digər bir şəhərin etrusklar tərəfindən götürüldüyünü, bütün sakinlərin öldürüldüyünü eşidib, öz çoxsaylı ağır piyadasını Romaya göndərüb, özü isə ən igid əsgərləri ilə işğalçı etrusklara hücum etdi və onları məğlub etdi.

O, Romaya varlı qənimətlə qayıtdı və sübut etdi ki, qoca sərkərdə hamıdan ağıllı imiş. Yeni bir döyüşdə o, öz silahdaşına imkan yaratdı ki, üzərindəki biabırçılıq ləkəsinin silib təmizləyə bilsin.

Qallar yenə də Romaya yaxınlaşmışdılar. Onlar Romanı götürəndən 13 il sonra yenidən döyüş getdi. Bu, romalılarda qallara qarşı dərin nifrət oyatdı, çünki

onlardan qorxurdular. Qorxu o qədər böyük idi ki, hətta kahinlərin də onlara qarşı hərbi xildmətdə olmalarını lazım bildilər.

Kamill axırını qələbəsini çaldı. Ona indi də vətəndaş igidliyini göstərmək qalırdı, xalq tələb edirdi ki, konsullardan biri plebey olsun. Senat buna razılıq vermədi və ümid edirdi ki, Kamill aristokratiyanı müdafiə edəcəkdir. Bir dəfə xalq tribunlarının göndərdiyi qulluqçu Forumda onunla nəzakətsiz davrananda, Kamillin əhatə edənlər onu tribunadan itələdilər. Xalq isə onu aşağı sürüməyi qışqırırdı. Kamill öz rütbəsindən imtina etdi və Senata yollandı. O, Senatın konsullar barədə qərarına tərəfdar olduğunu bildirdi. Xalq senatla barışdı və Kamilli alqışlamaqla evinə qədər ötürdü.

Kamill konsulların seçilməsinə sədrlik etdi. Bir patrisi və bir plebey konsul seçildilər. Bu, Kamillin son ili idi. Taun Kamillə də aman vermədi və o öldü. O, uzun və mənalı ömür yaşamışdı. Romalılar onun ölümünə mətəm saxladılar. Bu qəmli hadisə b.e.ə. 365-ci ildə baş verdi. Kamill uzun və şərəfli ömür yaşamışdı. Həyatdan gedəndə onun 88 yaşı var idi.

Roma sərkərdəsi Mark Furi Kamill b.e.ə.396-cı ildə etrusk şəhəri Veyini darmadağın etmişdi. Brenninq başçılığı altında olan qall qoşunu Roma qoşunlarını məğlub etdi. Qallar yeddi ay ərzində Romanı işğal altında saxladı. Onlar istehkamlanmış Kapitolu istisna olmaqla mühafizə olunmayan Romanı tək-cə tutmadılar, həm də qarət etdilər. Brenn şəhəri tərk etmək üçün böyük miqdarda qızıl istədi. Roma hərbi diktatoru Mark Furi Kamillin qoşununun işə qarışması, bu cəhdin baş tutmasına imkan vermədi və sonrakı döyüşdə qallar məğlub oldular.

Demosfen

Qədim Yunan dövlət xadimi və natiqi Demosfenin nitq mədəniyyətinə həvəsi Kallistrata qulaq asdıqdan sonra baş vermişdi. Kütlənin onun çıxışını alqışlamasını görüb, ona həsəd aparmışdı. Natiqi dinləyənlər ucadan onu tərifləməklə, evinə yola saldılar. Demosfen başa düşdü ki, yalnız yaxşı natiq başqalarını öz sözünün qüvvəsi ilə əsir edə bilər. Sözün qüdrətli təsirə malik olması isə bir sıra amillərdən asılıdır. Ona görə də bu sirləri öyrənmək, nitq mədəniyyətinə

hərtərəfli sahib olmaq üçün bəlağətli çıxış etmək məşqlərinə başladı ki, nə vaxtsa o da mahir natiq olsun.

Onun ilk müəllimi İsey idi, başqa bir müəllimin yanında isə o, gələcək natiq kimi nitqində mövcud olan qüsurlarını ləğv etməyə çalışdı. Natiqlik şöhrətinə yiyələnməyi arzu edəndə o, Periklin nümunəsindən istifadə etməyə girişdi, bu məqsədlə Fukididi əsaslı qaydada öyrənməyə başladı, onun səkkiz cildlik kitabını öz əli ilə köçürdü. O vaxtlar afinalılar adətən natiqlərə sınaıçı gözlə baxırdılar, ona görə də çıxış sahibindən təkcə daxili məzmun deyil, həm də müəyyən mimika, əllərin müxtəlif qaydada işlədilməsi, çıxış vaxtı bədənin vəziyyəti, fiziologiyanın oyunu tələb olunurdu. Bəla burasında idi ki, Demosfen natiqliyə xələl gətirən bir sıra qüsurlara malik idi. Hər şeydən əvvəl o, pəltək idi, zəif səsə malik idi, nəfəs alan vaxt çiyinlərini gözə çarpan qaydada çəkirdi. İnadkarlığı və tükənməz enerjisi hesabına o, bu nöqsanlarına qalib gələ bildi. Bu məqsədlə cürbəcür məşqlər edir, özünə izafi əziyyətlər verirdi. Dənizin dalğalarının gur səsi altında fasilə vermədən çıxış edir, ağzına daş qoyub, şairlərin yazdığı şeirləri uca səslə söyləyirdi. Tavandan qılınca asmışdı ki, onun altında çıxış edərkən adəti üzrə çiyinini qaldıranda, qılının tiyəsinin ucu çiyinini deşməklə onu bu qüsurdan azad etsin. İlk dövrlərdə çox şeyə nail olmasa da, məşqlərini kəsmirdi, əksinə, daha intensiv edirdi.

Onun ilk təcrübəsi, sifariş əsasında məhkəmə çıxışlarını yazmaqdan başladı. Bu onun gələcək natiqliyi üçün bünövrə rolunu oynadı. B.e.ə. 350-ci illərin axırında o, məşvərətçi xarakterli çıxışları ilə siyasi fəaliyyətə başladı. Digər sahələrdə də özünü sınaıdı, əvvəlcə tamaşa fonduna, sonra isə hərbi fonda başçılıq etdi.

Demosfenin siyasi fəaliyyəti Makedoniya çarı olan II Filippin qüdrətinin böyüməsi ilə eyni vaxtda başladı. Filipp b.e.ə.359-cu ildə regentlikdən Makedoniya taxt-tacına sahib olmağa keçdi, bir il sonra isə təcavüzkar müharibələrə başladı. O, diplomatik ustalığa da malik idi, öz məqsədinə çatmaq üçün həlli çətin, bəlkə də, mümkün olmayan vədlər də verir, adamları aldatmaqdan istifadə etməyi də qəbahət saymırdı. O, söz verdi ki, Afinanın müttəfiqi olan Pidianın əvəzinə afinalılara tutduğu başqa bir şəhəri verəcəkdir. Lakin o, afinalıları aldadıb, onlara heç nə vermədi, üstəlik, Pidiyanı da tutdu. Afina Filippə cavab verəcəyini elan etsə də, gücsüzlüyündən heç nəyə nail ola bilmədi.

Afinanın azadlığının məhvini qabaqcadan görən Demosfen Filippə ünvanlanmış «filippikalar» kimi məşhur olan acı çıxışlar etməyə başladı. B.e.ə.

351-ci ildə afinalıların diqqətini o, Filippin gizli planlarına yönəltdi və həmvətənlərini həvəsləndirdi ki, güclü donanma və qoşun yaratmaq üçün hər şeyi qurban verməyə hazır olsunlar. Özünün birinci «filippika»sında o, öz nikbin mövqeyini ifadə edir, həm də afinalıları ruhdan düşməməyə çağırırdı. O, adamları inandırır ki, Filippin düşmənlərinə kömək göstərməklə yanaşı, onun özünün güclənməsinə də imkan verilməsin. Filipp isə heç nəyə məhəl qoymadan işğal siyasətini davam etdirirdi.

Filipp Peloponnesə də girmək istədi, elçiləri isə onun sülhsevərliyinə afinalıları inandırır, həm də Demosfenin bütün Yunanıstanı ona qarşı qaldırması cəhdinə görə şikayətlənirdilər. Demosfen isə özünün ikinci filippikasında onu yenidən ifşa etmişdi.

Filipp Demosfenin cəhdlərinə baxmayaraq, Afinada adamları pulla ələ almaqla, həmçinin digər vasitələrlə özünə güclü dostlar qazanmışdı. Onların başında Esxin dururdu, o, mahir natiq olmaqla yanaşı, Demosfenin də təhlükəli düşməni idi.

Demosfenin enerjisi, nəcibliyi və istedadı bu vaxt qalib gəlirdi. O, bütün Yunanıstanı Filippə qarşı qaldırdı. Evbeyadan onun adamları qovuldu və Filipp başqa bir şəhərin mühasirəsinin də götürməli oldu. Demosfenə Dionisi bayramında qızıl əklil mükafatı verildi. Lakin Üçüncü Müqəddəs müharibə Filippə imkan verdi ki, Yunanıstanın lap ürəyinə soxula bilsin. Bu, afinalıları ümitsizliyə qərq etdi, təkcə Demosfen ruhdan düşmüşdü. Onun təşəbbüsü ilə Fiva ilə bağlanan müqavilə hesabına iki qələbə qazanıldı. Afinalılar buna sevinərsə də, bu sevinc qısa müddət çəkdi.

B.e.ə.338-ci ildə Xeroneya yanındakı döyüş Yunanıstanın azadlığına və müstəqilliyinə son qoydu. Demosfen həmin döyüşdə sırası hoplit kimi iştirak etmiş və Plutarxın yazdığına görə döyüş meydanından qaçmışdı. Filipp qələbədən sonra afinalılardan girov pulu almadan hərbi əsirləri buraxdı. Demosfen isə afinalılara xəbərdarlıq etməsini dayandırmırdı, bu isə ona çoxlu düşmənlər qazandırdı. Axı Filipp onun həmyerlilərini satın alırdı, Esxin də Demosfeni xalqın gözündən salmağa çalışsa da, bunu bacarmadı. Demosfenin «Əklil haqqında» çıxışı onu daha da məşhurlaşdırdı. Yunanıstanın minlərlə dinləyicisini bu çıxış özünə cəlb etmişdi, rəqibi Esxin də nitqin mükəmməlliyini etiraf etmişdi.

Filippin b.e.ə. 336-cı ildəki ölümü Demosfenə yeni ümid verdi. O istəyirdi ki, Yunanıstanın hegemonluğu Filippin varisinin əlinə keçməsin. Onu taxt-tacda əvəz edən oğlu Aleksandr isə çox asanlıqla həyəcanı yatıra bildi. O, Fivanı qəddarcasına

cəzalandırdı, afinalılardan isə Demosfeni ona verməyi tələb etdi. Lakin xalq buna razılıq vermədi. Düşmənləri onun cərimə verməyə məhkum edilməsinə nail oldular, lakin o, pulu olmadığından şəhərdən qaçmağa məcbur oldu.

Demadın təklifi ilə Afina xalqı Demosfenə və tərəfdarlarına ölüm hökmü verdi. Bu vaxt Böyük Aleksandr Asiya yürüşündə, Babildə idi. Makedoniya çarı Antipatr Demosfeni tutmaq üçün adamlar göndərdi. Düşmənlərinin əlinə düşməmək üçün o, b.e.ə. 322-ci ildə Poseydon məbəbində zəhər içib özünü öldürdü, ondan bir il əvvəl isə yeni imperiyanın banisi Aleksandr ölmüşdü.

Plutarx Demosfeni tərifləyir ki, o, həyatına aman verilməsinə yalvarsa da, son anda Antipatrın qəddarlığı üzərində gülməyi də bacardı və özünü məbəddə intihar etdi. Afinalılar az sonra həmin məbədin yanında ona heykəl qoydular.

Demosfenin nitqləri «xarakterin güzgüsü» adlanır, müəllifin görüşlərini əks etdirir. Onun çıxışları, müasiri Aristotelin nəzəri ritorika barədəki mülahizələrinə yaxın idi. Onun nitqlərinin dili əla olmaqla, həm də sadəliyi, yığcamlığı, ciddiliyi və xoşagələnlə olmasından seçilirdi. Onun çıxışlarının effekti mənəvi gücə əsaslanırdı. Onun ideyalarını nəcibliyi və tənə məhəbbət, onun şərəfinə və keçmişinə hörmət ilhamlandırır. Əlbəttə, onun ifşa xarakterli nitqləri, tikanlı olmaları ilə seçilirdi. Plutarxın yazdığına görə, müasirləri onu «ilan» adlandırırdılar.

Demosfen uşaqlıqdan şöhrətin şüaları altında çimmək istəyirdi. Yaşlı Demosfen isə səbirli və zəhmətkeş idi. O, çıxış etməmişdən əvvəl nitqlərini əzbərləyirdi və çıxışının səs diapazonunun necə olmasını da məşq edirdi.

Demosfenin «filippika»larından fərqli olaraq digər afinalı, ritorik müəllimi olan İsokrat kimiləri isə Filippin yunanları birləşdirməklə, onu xilaskar kimi və ümumi düşmən olan persiyalılara qarşı səlib yürüşünə bütün yunan dünyasını təşkil edən adam kimi qiymətləndirirdi. Demosfen, əksinə, afinalıları onun təhlükəsi barədə xəbərdar edirdi, onu Afina azadlığının və müstəqilliyini düşməni hesab edirdi. Filipp öldürüldükdən sonra onun varisinə də Demosfen eyni qəzəbli münasibət bəsləyirdi. Lakin o, böyük qüdrətə və imkanlara malik olan çarla bacara bilməzdi. O həm Filippinin, həm də onun oğlu Aleksandrın ölümünə nə qədər sevinse də, özünə yaranan təhlükəyə görə Afinanı tərk edib, qaçqına çevrildi.

Demosfen özünü zəhərləyib öldürdükdən sonra afinalılar heyifsilənirdilər ki, onun ağıl ölçüsündə qüdrəti olsaydı, Elladada hakimiyyəti Makedoniyanın müharibə allahları sayılan çar Filipp və ya Aleksandr götürə bilməzdi.

Demosfen üçüncü filippikasında deyirdi: “O, (Filipp) öz xoşuna gələn kimi hakimiyyəti həyata keçirməklə, yunanları bir-birinin ardınca sakitcə qarət edir, parçalayır, onların şəhərlərinə hücum edir və onları qul olmağa çevirir. Siz bilirsiniz ki, yunanlar spartalılardan və ya bizdən əzab çəkdiyi səhvlər nəzərə alsalar da, onlar bilirdilər ki, bütün hadisələrdə Yunanıstanın həqiqi doğulmuş oğlanlarının əlindən əzab çəkmişlər və onlar bunu özünün qanuni, böyük işlərə sahib olmaq üçün doğulmuş oğlunun hərəkətləri kimi qiymətləndirə bilirlər. Əlbəttə, o, şübhəsiz olaraq öz hökumətini idarə etməkdə buraxdığı səhvə və xəyata görə təqsirli bilinəcəkdir, ittiham edilməyə və qınağa layiq olacaqdır və deyiləcəkdir ki, o, bizim qanımızdan deyildir, bunları etməklə o, heç də qanuni varis deyildir. Lakin əgər hansısa qul və ya qanunsuz doğulmuş bastard heç bir hüququ olmadan (Yunanıstandakı) ölkələri viran qoyursa və israf edirsə, hansı daha böyük monstr olan və hamını hiddətləndirən bir adamı göylər bəs necə adlandıracaqdır? Həm də onlar üçün bu, Filippinin və onun davranışının ürək bulantısı tutması təsirinə bənzəməyəcəkdir. Baxmayaraq ki, o, təkcə yalnız yunan deyildir, yunanlarla heç bir qohumluğu da yoxdur, lakin hətta hansısa yerdən olan barbar da deyildir ki, heç olmasa bu adla hansısa bir şərəflə adlana bilsin. Lakin o, Makedoniyadan olan bubon taunu əclafıdır, oradan heç vaxt abırlı qulun da çıxması mümkün olmayacaqdır.”

* * * * *

Afina dövlət xadimi və böyük natiq Demosfen bütün həyatını vətənə həsr etmiş və ölənin anında da onun azadlığı üçün mübarizəsini davam etdirmişdi. O, b.e.ə. 384-cü ildə Afinada anadan olmuşdu. Onun atasının adı da Demosfen idi, silah emalatxanasının sahibi olmaqla, varlı adam idi. Oğulun yeddi yaşı olanda atası vəfat etmişdi, böyük sərvət şəklindəki öz mirasını gələcək natiq və onun kiçik bacısına vəsiyyət etmişdi.

Uşağın tərbiyəsi ilə anası məşğul olurdu, qadın qardaşı ilə birlikdə, ona hamilik edirdi. Lakin onlar vicdanlı adamlar deyildi, müəllimlərə pul vermirdilər, uşaqların təhsilinə və səhhətinə də qayğı göstərmirdilər.

Demosfen həddi-buluq yaşına çatdıqda hamilər ona yalnız evi və bir az pul verdilər, pulun və əmlakın böyük hissəsini isə özləri mənimsədilər. Gənc oğlan əvvəlcə hamilərini dilə tutdu ki, irsi könüllü olaraq qaytarsınlar, lakin onlar təklifi

rədd etdilər. O vaxt o, oğurlanmış pulları məhkəmə yolu ilə qaytarmaq istədi. Məhkəmədə uğur qazanmaq üçün Afina qanunlarını yaxşıca bilmək lazım idi, başlıcası isə yaxşı və inandırıcı qaydada danışmaq qabiliyyəti idi.

O vaxtlar mövcud olan demokratik quruluşda hər bir Afina vətəndaşına məhkəmədə və xalq yığıncağında çıxış etmək lazım gəlirdi. Görkəmli natiqlər ümumxalq hörmətinə yiyələnirdilər, onlar dövlətin fəxri vəzifələrinə seçilir və xarici ölkələrə səfir göndərilirdilər. Afinada natiqliyi öyrənən, mübahisələrdə qalib gəlməyi bacaran, hətta zəif bəhanəni daha güclüyə çevirən çox sayda adamlar meydana gəlmişdi.

Nitq qabiliyyətinin o vaxtlar ən görkəmli müəllimləri İsokrat və İsey idi. İsokrat öz evində nitq mədəniyyəti kursu təşkil etmişdi. Lakin Demosfen təhsil üçün ödənilməli haqqın məbləği yüksək olduğundan, məşğələlərə davam edə bilmirdi. Bu vaxt o, həmin dövrdə irs işləri üzrə ən yaxşı vəkil olan İseyə müraciət etdi.

Təhsilini başa vurub, Demosfen öz hamiləri ilə məhkəmə çekişməsinə başladı. Məhkəmə 5 il uzandı. Hakimlər hər cür vasitələrlə məsuliyyətdən qaçmağa çalışırdı, Demosfenin atasının vəsiyyəti və digər mühüm sənədlər də məhv edilmişdi. Nəhayət, hamilər məhkum edildilər, lakin Demosfen də mirası bütünlüklə özünə qaytara bilmədi.

Hamilərlə aparılan uzunmüddətli ağır mübarizə gələcək natiqin xarakterini möhkəmləndirdi, onda inadkarlıq və öz məqsədindən dönməmək hissini inkişaf etdirdi.

Demosfen hələ uşaqlıqdan xalq qarşısında çıxış etməyi arzulamışdı. Bu oğlan görürdü ki, görkəmli natiqləri xalq necə alqışlayır və onların bəlağətli nitqlərinə təəccüb edirdi, bu nitqlər isə təkcə onu deyil, hamını heyran qoyurdu. O vaxtdan bütün digər məşğələlərini və oyunlarını atıb, nitq söyləməkdə məşq etməyə başladı. O, natiq olmağı qərara aldı. Xalq qarşısında çıxış etməmişdən əvvəl o, müəlliminin nümunəsi əsasında başqaları üçün məhkəmə nitqləri yazırdı. Belə məşğuliyyətə görə yaxşı pul qazanırdı və gənc oğlan nəinki öz anasını və bacısını saxlaya bilirdi, həm də bir qədər əmanət toplaya bilməmişdi. Lakin başqalarına çıxış yazmaq yeniyetməni məmnun etmirdi. O istəyirdi ki, öz həyatını ictimai fəaliyyətə həsr etsin.

Gənc natiqin xalq qarşısında ilk çıxışı kədərli səs-küylə, gülüslə nəticələndi, bunlar ona öz çıxışını nəzərdə tutulan kimi qurtarmağa imkan vermədi. Bu

uğursuzluq tamamilə təbii idi, Demosfenin olduqca zəif səsi var idi, həm də anlaşılın qaydada danışmırdı, yüngülcə pəltəkləyirdi. Digər tərəfdən o, çıxış edəndə çiyinlərini qaldırıb-endirirdi, ümumiyyətlə, kütlə qarşısında dayanmağı heç də bacarmırdı.

Onun ikinci dəfə çıxış etmək cəhdi də uğursuzluqla nəticələndi. Ruhdan düşüb, utandığından plaşı ilə üzünü örtüb, evinə tələsdi. Əvvəlcə hətta onun arxasınca dostu, məşhur Afina aktyorunun da gəldiyini hiss etmədi. Onlar birlikdə addımlayırdılar. Demosfen öz uğursuzluğunu kədərlə dostuna danışmağa başladı və dedi ki, xalq onun dərin mənalı çıxışını qiymətləndirmir və başa düşmür. Aktyor ona cavab verdi: «Bu heç də belə deyil, lakin mən çalışaram ki, sənin dərdinə kömək edim. Sofokldan və Yevripiddən mənə bir parça oxu». Demosfen məşhur yunan şairlərini, onlar teatr üçün yazırdılar, yaxşı tanıyırdı. Ona görə də bir parçanı oxuyub qurtardıqda, aktyor həmin şeiri təkrar etdi, lakin çox ifadəli alındığından Demosfenə elə gəldi ki, tam başqa bir şeiri dinləyir. O başa düşdü ki, nitqə daha çox gözəlliyi ifadəlilik verir, bu mühüm cəhət isə onda çatışmırdı. İkiqat cəhdlə o, öz işinə yenidən başladı.

Demosfen qərara aldı ki, nə olursa olsun, o, öz nitqinin qüsurlarını düzəltməlidir. Heç kəsin ona mane olmaması üçün o, tənhalığa çəkildi, başının yarısını ülgüclə qırxdı və saçları uzanana qədər evdən çıxmırdı. Hər gün bir neçə saat o, məşqlərlə məşğul olur, öz tələffüzündəki aydın olmayan yerləri düzəldirdi. O, ağızını daşla doldurub, bərkdən və aydın danışmağa çalışırdı ki, «r» səsini tələffüz etməyi öyrənsin. O, küçüyü qucağına götürüb, onun mırıltısını dinləyir və səsləri təkrar edirdi. O, şeirləri bərkdən tələffüz etməyi, dağa qalxanda və ya dəniz sahilində gəzəndə öyrənir, çalışırdı ki, öz səsi ilə küləyin və dalğaların səsini batırsın.

Uzun və inadlı cəhdlərdən sonra Demosfen öz məqsədinə çatdı və əla nətiqə çevrildi. Lakin o, heç vaxt hazırlıqsız çıxış etmirdi və daim əvvəlcədən yazılmış nitqi öyrənirdi. Gecələr lampanın işığında o, ciddi-cəhdlə çıxışına hazırlanırdı, hər sözü çox fikirləşib seçirdi. Bütün bunlar sonralar onun əleyhdarlarına bəhanə verdi ki, onu ilhamının və təbii qabiliyyətlərinin olmamasında məzəmmət etsinlər.

Lakin hətta düşmənləri də, nəhayət, onun çıxışlarının gücünü və ustalığını etiraf etdilər. Onun çıxışlarında qeyri-adi ifadə, sadəlik, hissin və fikrin böyük gücü ilə, aydınlığı və inandırıcılığı ilə birləşirdi. Demosfen daim baş mövzudan ciddi danışdı, sadə çərənləməni sevmirdi. O, dinləyicilərin ağına təsir

göstərməklə sakit danışdı, gah onları hissin gücü ilə əsir edir, çıxışının ifadələliyi və hərarəti ilə müdafiə etdiyi işin düzgünlüyünü dinləyicilərə çatdırırdı.

Demosfenin 30 yaşı olanda o, dövlət işlərində iştirak etməyə başladı və öz natiqlik istedadının bütün gücünü Yunanıstanın müstəqilliyinin ən təhlükəli düşməni olan Makedoniya çarı Filippə qarşı istiqamətləndirdi. Filipp Balkanlarda Makedoniyanı qüdrətli dövlətə çevirərək, hərbi yürüşləri və diplomatiyası hesabına Yunanıstan dövlətləri birliyində hegemonluq etməyə çalışırdı. Onun oğlu Makedoniyalı Aleksandr atasının ölümündən sonra hakimiyyətə yiyələnib. işğallarını Kiçik Asiyaya keçirdi. Avropada, Asiyada və Afrikada ilk dəfə olaraq nəhəng imperiya yaratdı. Demosfen Afinanın Makedoniya ağalığına düşməsinə qarşı kəskin mübarizə aparırdı, lakin Esxin kimi əleyhdarından fərqli olaraq, bu mübarizədə onun yeganə silahı alovlu çıxışları idi. Filippin ağalığının tərəfdarı olan Esxin isə, o bunu Persiyanın təhlükəsinə qarşı yeganə sipər hesab etməsi ilə izah edirdi, daha geniş, ən başlıcası böyük maddi imkanlara malik idi. Demosfenin isə vətənə məhəbbəti, onu makedoniyalılara və öz şəhərində olan onların çox saydakı əlaltılarına qarşı sarsılmaz mübarizəyə ilhamlandırır.

Hələ bir az əvvəl Makedoniya zəif və geridə qalan dövlət idi, yunanlar onunla hesablaşmırdılar. B.e.ə.359-cu ildən 336-cı ilə qədər hökmranlıq edən Filipp ölkəni birləşdirdi və böyük, yaxşı silahlanmış ordu təşkil etdi. İstedadlı sərkərdənin əlində bu, heybətli bir güc idi.

Bu vaxt Yunanıstanın daxili vəziyyəti Makedoniyanın müdaxilə etməsi üçün əlverişli idi. Yunanlar bir-birləri arasında daim müharibə aparırdılar, afinalılar hətta öz müttəfiqləri ilə, spartalılar isə Peloponnesdəki dövlətlərlə müharibə aparırdılar.

Çar Filipp yunanların ixtilaflarından istifadə etdi, onun hər yerdə tərəfdarları və agentləri var idi. Lazım gələndə çar, adamları pulla ələ almaqdan da çəkinmirdi. Filipp deyirdi ki, «Belinə qızıl yüklənmiş eşşək istənilən qalanı tuta biləcəkdir».

Əvvəlcə Filipp Fessaliyanı özünə tabe edib, Şimali Yunanıstanda möhkəmləndi. Bu hələ başlanğıc idi. Bir neçə vaxtdan sonra makedoniyalılar Frakiyada olan bütün Afina torpaqlarını tutdu və hazırlaşdılar ki, Orta Yunanıstana müdaxilə etsinlər.

Filippin tez başa gələn uğurları həm də ona görə asanlıqla baş verirdi ki, bütün Yunanıstan varlıqları və kasıbları arasında iki barışmaz cəbhəyə bölünmüşdü. Hər yerdə yoxsullar varlıqların torpaqlarının və əmlaklarının bölünməsinə tələb

edirdilər. Varlı quldarlar isə Filippə, hücum edən yoxsullardan onları xilas edən bir varlıq kimi baxırdılar. Onlar öz sərvətlərini xalqa verməkdənsə, Makedoniyaya tabe olmağı seçməyi daha üstün sayırdılar. Onlar düşünürdülər ki, Makedoniya ağalığında öz əmlaklarına və qullarına sərbəst surətdə sahib olacaq, xalq üsyanlarından daha qorxmayacaqlar.

Demosfen Makedoniya və onun çarının Afina və Yunanıstan üçün necə böyük təhlükə olduğunu anlayırdı və Filippin əleyhdarları olan vətənpərvərlər partiyasına başçılıq etdi.

Afinada bu vaxt hakimiyyət Makedoniya tərəfdarlarının əlində idi. Makedoniyapərəst partiyanın başında Evbul və məşhur natiq Esxin dururdu. Evbul, nə olursa olsun, sülh tərəfdarı idi. O, Makedoniya çarından gələn təhlükəni görmək istəmirdi. O, ümid edirdi ki, dövlət mədənlərində çıxarılan təbii sərvətdən alınan pulları xalqa paylamaqla, xalq kütləsini sakitləşdirmək mümkün olacaqdır. Demosfen Evbulla mübarizə aparıb, vətənin xilasını naminə xalqı, ona verilən əyri məqsədli pullardan imtina etməyə çağırırdı. O deyirdi: «Varlılar xalqı satın almaq üçün dövlət hesabına onlara pul atırlar, özləri isə dövlət mükəlləfiyyətindən yayınırlar». Natiqə xalqı inandırmaq mümkün oldu ki, dövlət pulu Makedoniya ilə mübarizəyə lazım olacaqdır və onu vaxtından əvvəl sərf etmək olmaz.

Demosfen bu vaxt daim alovlu nitqlərlə çıxış edirdi, çalışırdı ki, afinalılarda vətənpərvərlik hissələrini oyatsın. Onun çar Filippə qarşı məşhur nitqləri filippikalar adlanırdı (sonralar Siseron Mark Antoniyə qarşı ifşaedici nitqlərini filippika adlandırmışdı, indi də ehtiraslı ittiham nitqləri həmçinin çox vaxt filippikalar adlanır).

Frakiyanı tutduqdan sonra Filipp Xalkadikidə ən böyük şəhər olan Olinfi hədələməyə başladı. Afinaya olinfli səfirlər gəldi ki, kömək barədə xahiş etsinlər. Demosfen olinflilərə möhkəm dəstək verirdi, xalq yığıncığında Olinfə dəstək barədə üç çıxış etdi. Lakin kömək barədə qərar gec qəbul olundu. Çar Filipp şəhəri tutub, sakinləri qul olmağa satdı.

Sonra Filipp afinalılara sülh təklif etdi. Afina səfirləri Filokrat və Esxin çar tərəfindən pulla ələ alınmışdılar, Demosfenin müqavimətinə baxmayaraq, b.e.ə.346-cı ildə Afina üçün faydalı olmayan şərtlər əsasında sülh bağlandı. Bundan bir qədər sonra bağlanmış sülhə baxmayaraq, Filipp Afinanın müttəfiqi olan Fokidani darmadağın etdi.

Bu vaxt, nəhayət, afinalılar Makedoniyaya həlledici dəf etmə cavabı verməyə hazırlaşdılar. Demosfen birinci strateq seçilmişdi və dövlətin başında durdu. Bir əsr əvvəl Perikl 15 il ərzində Afina şəhər-dövlətinə başçılıq etmişdi. Firsətdən istifadə edub, Filokratı xəyanətdə ittiham etməklə, qiyabi olaraq onu ölümə məhkum etdilər. Demosfen həm də digər səfir olan Esxinə qarşı çıxış etdi, onu xəyanətdə və satqınlıqda ittiham etdi. Esxin ustalılıqla özünü müdafiə etdi və bəraət qazandı, baxmayaraq ki, bu, çox az səs çoxluğu ilə əldə edilmişdi. Bu mərhələ Demosfenin daha böyük müvəffəqiyyətlər və şöhrət qazanması dövrü idi.

Afinalılar qorxulu düşmənlə təkbəşinə bacarmazdılar, ona görə də Demosfen Makedoniyaya qarşı ümumyunan ittifaqı yaratmağa cəhd etdi. Afina səfirliyinin başında o, çox sayda yunan dövlətlərini gəzdi, hər yerdə ehtiraslı çıxışlar edirdi və yunanları birləşməyə həvəsləndirirdi. O deyirdi: «Makedoniyalıların gücü yunanların zəifliyində və parçalanmasındadır, əgər bütün yunanlar vahid olsalar, Filipp bizə hücum etməyə cəsarət etməz». Yunan şəhərlərinin əhalisi böyük natiqə heyranlıqla qulaq asırdılar və tezliklə Peloponnesin bir neçə şəhəri Afina ilə ittifaqa girdi.

Bu vaxt Filipp Yunanıstandakı vəziyyəti diqqətlə müşahidə edirdi. Hələ birləşmək barədə danışıqlar gedəndə, Filippin Orta Yunanıstana soxulması barədə pis xəbər gəldi. Mübarizənin həlledici anı gəlib çatdı. Çox şey Fivanın kimin tərəfində olacağından asılı idi. Demosfen səfirliklə Fivaya gəldi ki, təklif etsin ki, şəhər-dövlət Filippə qarşı ittifaqa girsin. Lakin Filipp artıq onu qabaqlamışdı. Ancaq Demosfen parlaq uğur qazandı. O, ilhamlı çıxışında mərdliyə çağırırdı və Yunanıstanın şöhrətini və namusunu yada saldı. Fivalılar Afina ilə ittifaqa girməyə qərar verdilər. Yunanıstan bir daha birləşib başını qürurla dik tutdu.

B.e.ə. 338-ci ilin yayında Afina yaxınlığında döyüş getdi. Onun nəticəsindən Yunanıstanın taleyi asılı idi. Filippin ordusu 30 min piyadadan və 2 min atlıdan ibarət idi. Müttəfiqlərin qoşunu isə xeyli az idi. Səhər şəfəqi başlayanda hər iki ordu bir-birinin üstünə gəldi. Filipp sağ qola, oğlu Aleksandr isə sol flanqa komandanlıq edirdi. Həlledici uğuru gələcək böyük sərkərdə Aleksandr əldə etdi, onun döyüşçüləri afinaalılardan «müqəddəs dəstəsinə» tar-mar edici zərbə vurdu. Filipp afinalılarla döyüşü təpə üstündən müşahidə edəndə demişdi: «Düşmən döyüşməyi bacarsa da, qalib gəlməyi bacarmır». O, özü afinalılara hücum etdi və yunan qoşunu geri çəkilməyə başladı.

Demosfen sırası hoplit kimi vuruşurdu və qoşunla birlikdə döyüş səhnəsindən geri çəkildi. Afina xalqı ona qarşı olan böhtana inanmadı, Esxin onu

qorxaqlıqda ittiham etmişdi. Demosfenə etimad əlaməti olaraq, xalq ona həlak olanların dəfni üstündə onların xatirəsinə həsr olunmuş nitq söyləməyi həvalə etdi. B.e.ə. 431-ci ildə Periklə Peloponnes müharibəsində həlak olanların dəfn mərasimində parlaq çıxış etmişdi, iki min ildən çox müddət keçsə də, həmin çıxış yüksək nitq mədəniyyətinin etalonu olmasını özündə saxlayır. Demosfenə də belə etibar yüksək şərəf göstərməyin ifadəsi idi.

Xeroneyadakı məğlubiyyət barədə xəbər afinalılara olduqca pis təsir göstərdi. Xalq yığıncağı kişiləri gecikmədən müdafiəyə hazırlaşmağa çağırdı. Kimsə təklif etdi ki, qullar azad edilsin və əcnəbilərə vətəndaşlıq hüququ verilsin, onlar Afina uğrunda vuruşacaqdılar. Lakin hətta bu təhlükəli anda da Afina xalq yığıncağı belə kənar tədbirə əl atmaq istəmədi.

Demosfen öz tərəfdarları ilə şəhərin müdafiəsini təşkil etdi, vətəndaşların hamısını silahlandırdı, şəhərin divarını möhkəmləndirdi.

Qorxulu təhlükə, xoşbəxtlikdən, keçib getdi, tezliklə nisbətən məqbul şərtlərlə Filippə sülh bağlandı. Makedoniya çarı Afina donanmasına toxunmadı və bütün əsirlər qaytarıldı.

Yunan dövlətləri azadlıq və müstəqilliyini itirdi, hər yerdə hakimiyyət Makedoniyaya rəğbət bəsləyən varlıların əlinə keçdi.

Afinada Filippin açıq və gizli tərəfdarları baş qaldırdılar. Onlar, demək olar ki, hər gün demokrat və xalq partiyasının üzvlərinə qarşı ittihamlar qaldırırdılar.

Çar Filipp isə bu vaxt Korinfdə ümumyunan ictimai qurultayını yığdı, burada öz rəhbərliyi altında yeni ümumyunan ittifaqının yaradılmasını təntənəli şəkildə elan etdi. Yeni, Korinf ittifaqının başlıca məqsədi yunan-Persiya döyüşləri vaxtı Yunanıstanı yoxsullaşdırılmasının qisasını almaq idi. Buna hazırlıq görülməsinin qızgın çağında, b.e.ə.336-cı ildə Filipp öldürüldü.

Demosfen Filippin öldürülməsi haqqında xəbəri, hələ xalq bunu bilməyəndə aldı. O, xalq yığıncağına gəlib, sevinclə elan etdi ki, afinalılara böyük səadət bəxş edilməsi barədə yuxu görmüşdür. Tezliklə Filippin ölüm xəbəri gəldi. Xalq yığıncağı allahlara qurban verilməsi qərarını qəbul etdi. Böyük natiq həmin gün xalq yığıncağına bayram paltarında, başında çələng gəlmişdi, baxmayaraq ki, onun ailəsində faciə baş vermişdi, bir neçə gün əvvəl qızı ölmüşdü. Lakin xalqın sevincini Demosfen öz şəxsi dərdindən yuxarı qoyurdu.

Demosfen yenidən hakimiyyətə çağırıldı. Yunanıstanın bütün şəhərlərində makedoniyalılar əleyhinə hərəkət qalxdı və azadlığa ümid yarandı. Afina həm də perslərlə əlaqəyə girdi ki, Filippin oğlu Aleksandrla tezliklə müharibə başlamağa onları qızıışdırsın. Demosfen güman edirdi ki, “oğlan uşağı və səfehçik” adlandırdığı Aleksandrın öhdəsindən asanlıqla gəlmək mümkün olacaqdır. Gözlənilənin əksinə, Aleksandr tezliklə Makedoniyadakı və Fessaliyadakı öz əleyhdarlığını susdurmağı bacardı və Korinfdə yunanları məcbur etdi ki, onu Persiyaya yürüş üçün yaradılmış ümumyunan qoşunun başçısı kimi tanıсын.

Aleksandrın Persiyaya hücumu hazırlaşmaqla məşğul olmasından istifadə edib, əvvəlcə fivalılar, onlardan sonra isə digər yunan dövlətləri üsyana qalxdı. Fivalılar şəhərlərində olan Makedoniya qarnizonunun əsgərlərini qırdılar. Gözlənilmədən Aleksandr öz qoşunu ilə Fivanın divarları qarşısında göründü. Şəhər bütünlüklə dağıldı. Təkcə böyük, yunan şairi Pindarın vaxtilə yaşadığı evə dəymədilər. Sağ qalmış 30 min sakin qul olmaq üçün satıldı.

Afinada dəhşətli qarşıqlıq başladı ki, Aleksandr şəhəri müsadirə edəcəkdir. Lakin qalibdən aman diləyib, almaq mümkün oldu. Aleksandr yalnız Demosfenin və Makedoniyanın digər əleyhdarlarının verilməsini tələb etdi.

Demosfen xalq yığınağına gəlib, xalqa öz itlərini canavara təhvil verən qoyunlar barədə təmsili danışdı. Bundan sonra qoyunlar çox asanlıqla qurbana çevrildilər. Özünü və öz yoldaşlarını o, itlərlə müqayisə etdi, Aleksandrla isə canavar adlandırdı. Xoşbəxtlikdən, Makedoniya çarının diqqəti Persiya yürüşünə dikilmişdi və o, Demosfenin ona təhvil verilməsi barədəki öz tələbinin üstündə durmadı. Demosfen və onun dostları bu fürsətdən istifadə edib, Afinada qaldılar.

35 minlik piyada və 5 minlik atlıdan ibarət qoşunu ilə Aleksandr Persiyaya yürüş edib, b.e.ə. 334-333-cü illərdə Qranik yaxınlığındakı və İssdəki döyüşlərdə perslərə qalib gəldi. Sonra o, Qavqamola yaxınlığında pers qoşununu darmadağın etdi, Babilə və pers çarlarının nəhəng sərvətlərinə sahib oldu.

Bu vaxt Afinada hakimiyyətə yenidən makedoniyapərəst partiya gəldi. İndi Demosfenin əleyhdarları onunla haqq-hesab çəkməyin vaxtı gəldiyini hiss etdilər. İş orasında idi ki, bir neçə il əvvəl Xalq partiyasının bir tərəfdarı təklif etmişdi ki, vətən qarşısında böyük xidmətlərinə görə Demosfen qızıl əklillə təltif edilsin. Xalq yığınağı bu təkliflə razılaşmış və Demosfeni təltif etməyi qərara almışdı.

Makedoniya tərəfdarları etiraz etmişdilər, Esxin isə hətta andiçənlər məhkəməsinə bu qərara görə şikayət etmişdi. O sübut edirdi ki, Demosfen belə yüksək təltifə layiq deyildir.

Demosfen özünü müdafiə etməyə məcbur oldu. Məhkəmə Afinanın iki ən görkəmli natiqləri arasında döyüşə çevrildi. Demosfenin düşmənləri, xalqdakı onun müstəqillik tərəfdarı olması barədəki əhval-ruhiyyəsini də nəzərə almamışdılar.

Məhkəmə xalqın nəhəng sayda iştirakı ilə başladı. Esxin Demosfenə ədalətsiz hücumlardan ibarət olan ittiham nitqinə başladı. Özünün məşhur müdafiə nitqi olan «Əklil haqqında» böyük natiq xalqın rifahına yönəlmiş bütün fəaliyyəti barədə danışdı və Esxinin satqınlıq davranışını olduqca parlaq şəkildə təsvir etdi. Əleyhdarları tərəfindən təzyiqlərə baxmayaraq, hakimlər ədalətli qərar çıxardılar. Esxinə pul cəriməsi edildi və o, sürgünə getməli idi. «Əklil haqqında» nitqin müvəffəqiyyəti təkcə Demosfenin qələbəsi deyildi, həm də Afinadakı və bütöv Yunanıstandakı vətənpərvər qüvvələrin təntənəsi idi.

Məhkəmədəki qələbəsi nəticəsində Demosfenin dövlət işlərinə təsiri xeyli artdı. Lakin acı təcrübəsindən ibrət götürərək, indi o, ehtiyatla hərəkət edirdi. O, düşmənlərinin gücünü və yunanların birliyinin olmamasını görmüşdü, ona görə də həmvətənlərinin makedoniyalılar əleyhinə düşünülməmiş çıxışlarının qarşısını almağa çalışırdı. Belə ki, məsələn, onun məsləhəti ilə afinalılar spartalıların üsyanını dəstəkləmədilər və makedoniyalılar üsyanı çox tez yatırdılar.

Bu vaxt Aleksandr bütünlüklə Asiya işləri ilə məşğul idi, Yunanıstandakı işlərə sərəncam verməyi bütünlüklə sərkərdəsi Antipatra tapşırmışdı. Lakin o, Yunanıstana öz göstərişlərini göndərmişdi, onlardan birincisi onu allah saymaq barədəki tələbi idi, ikincisi ilə isə əmr edirdi ki, şəhər-dövlətlər bütün əvvəllər öz sürgün olunmuş vətəndaşlarını geri qaytarsınlar. Birinci göstərişinə yunanlar gülmüşdülər, onu yerinə yetirmədilər, axırıncısı isə onların qəzəbinə səbəb oldu. Çünki sürgün olunanlar xalqın nifrət etdikləri Makedoniya tərəfdarları idi. Bu vaxt Demosfenin taleyində çox pis təsiri olan bir hadisə baş verdi.

Aleksandrın xəzinədarı Qarpal çarın uzun müddət vətəninə olmamasından, bu vaxt o, Hindistan yürüşündə idi, istifadə edib, Persiya çarlarının nəhəng xəzinəsini oğurladı. Bu pula o, 6 min muzzdu əsgər tutub, 30 gəmidə gözlənilmədən Pirey limanına gəldi. Xəzinədar pulla Afina dövlət xadimlərini öz tərəfinə çəkməyə cəhd etdi. O, belə bir ümid təlqin edirdi ki, bu sərvətdən istifadə etməklə, onlar Yunanıstanın müstəqilliyinə nail ola bilərlər. Bir neçə adam

Qarpalın təklif etdiyi pulu götürməyi məsləhət gördü ki, makedoniyalılar əleyhinə ümumi üsyan başlansın. Demosfen bunun əleyhinə çıxdı.

Qarpalı Afinaya buraxmadılar və o, Peloponnesin cənubunda özünə sığınacaq tapdı. Orada sərvətin böyük hissəsini qoyub, Afinaya qayıtdı. Bu dəfə o, yalnız ona sığınacaq verilməsini xahiş edirdi.

Antipatr və Aleksandrın anası Olimpiada afinalılardan tələb etdilər ki, xəzinə oğrusunu onlara versinlər. Demosfenin təklifi ilə Qarpal tutuldu, onun gətirdiyi pullar qorunmaq üçün Akropolda saxlandı ki, onu sonra Aleksandra qaytarsınlar. Qarpala Krit adasına qaçmaq qismət oldu və orada o, tezliklə öldürüldü.

Demosfeni və bir neçə başqa Makedoniyaya qarşı olan partiyanın nümayəndələrini pulun oğurlanması, Qarpalın satın alınması və qaçırılması barədəki saxta ittihamlarla məhkəməyə verdilər. Əleyhdarlarının təzyiqi altında Demosfen təqsirkar hesab edildi və onu ağır cəriməyə məhkum etdilər. Bu nəhəng məbləği o, ödəyə bilmədiyindən, onu dustaqxanaya saldılar. Dostları tezliklə onun qaçmasına kömək etdilər və o, Afina yaxınlığındakı adada sığınacaq tapdı.

Onun həyatı və davranışı, əsasən, təqsirsizliyinə inam yaradır. Təmənnasız olan bu adam vicdansız əmələ qadir deyildi. Demosfenin sürgünü uzun çəkmədi. B.e.ə.323-cü ildə Aleksandrın Babildə ölməsi xəbəri gəldi.

Aleksandrın ölümü bütün Yunanıstanda azadlıq hərəkatının başlanması üçün signal oldu. Xalq natiqləri Afinada vətənpərvər çıxışlar edir, həmvətənlərini Makedoniya zülmünü atmağa inandırirdilər. Afina xalq yığıncağı sevimli natiqi sürgündən geri qaytarmaq qərarını verdi. Demosfen doğma torpağına ayaq basanda, onu təntənəli surətdə milli qəhrəman kimi qarşıladılar.

Demosfen makedoniyalılara qarşı müqavimətə başçılıq etdi. Başlanan müharibə Afina üçün uğurlu idi. Müttəfiqlər qələbə çaldılar. Lakin afinalıların sərkərdəsi öldükdən sonra müharibə onlar üçün əlverişsiz xarakter aldı. Müttəfiqlər arasında sözləşmə baş verdi. Muzdlular da qaçmağa başladı.

Makedoniyalılara xeyli kömək gəldi və qüvvələr nisbəti onların xeyrinə keçdi. Afina donanması da iki dəfə məğlubiyyətə uğradı.

Müttəfiqlərdən bir neçəsi Makedoniya tərəfinə keçdi. Afina, demək olar ki, təklikdə qaldı. B.e.ə. 322-ci ildə afinalılar yenidən məğlubiyyətə uğradılar. Afina sülh bağlamalı oldu və onun şərtlərinə görə Makedoniyaya müharibə xərclərinə

görə pul ödəməli və Makedoniya qarnizonunu öz limanına buraxmalı idi. Afinada demokratiya da məhv edildi, şəhəri varlılar idarə edirdi. Demosfen və bir sıra digər demokratiya başçıları ölümə məhkum edildilər.

Demosfen qaça bildi və Kallariya adasındakı Poseydon məbədində gizləndi. Qaçqınları axtaran xainlər meydana gəldi. Bir aktyor Frakiya muzdluları ilə gəlib, həyasızcasına Demosfenə təklif etdi ki, onunla birlikdə Antipatrın yanına getsin və söz verdi ki, ona heç nə olmayacaqdır. Cavabında Demosfen dedi: «Arxil (aktyorun adı belə idi), sən teatrda öz oyununla məni pərişan edə bilməmişdin, indi də məni öz vədlərlə aldada bilməzsən. Bir qədər gözlə ki, qohumlarıma nəsə yazım». Bu sözlərlə Demosfen məbədinin içərisinə getdi, guya yazmaq üçün qamış qələmi əlinə götürdü, sonra ağızına yaxınlaşdırıb, onu dişlədi. Bu qələmdə güclü təsir edən zəhər gizlədilmişdi və onu Demosfen uddu. O, məbəddən çıxanda ölü kimi yığıldı. Demosfen Böyük Aleksandrdan bir il sonra, b.e.ə. 322-ci ildə öldü.

Beləliklə, Demosfen həlak oldu. O, öz vətəninin işğal olunmasını görmək istəmədi.

Tezliklə, afinalılar şəhərin meydanında Demosfenə mis heykəl qoydular.

Böyük Aleksandr

Aleksandrın 20 yaşı olanda o, Makedoniyanın çarı oldu. Sonrakı 12 il ərzində o, elə böyük hərbi nailiyyətlər qazandı ki, o vaxtdan onu Böyük Aleksandr kimi adlandırmağa başladılar.

Atası çar Filippin apardığı məşhur Xeroneya döyüşündə ona süvarilərə komandanlıq etmək tapşırılmışdı və o, bu işin öhdəsindən uğurla gəlmişdi. Taxt-taca yiyələndikdən sonra Makedoniya ərazilərini təhlükəsiz etdi, Yunanıstanda qiyamı yatırdı, Fiva şəhərini qarət etdi, onun kişi cinsindən olan sakinlərinin çoxunu öldürdü, qadın və uşaqları isə qul olmağa satdı. Bu işlərdən sonra o, atasının arzusunu yerinə yetirmək məsələsinə tərəf çevrildi. Bu arzu isə Persiya imperiyasına müdaxilə etmək idi.

Heç bir şübhə yoxdur ki, Aleksandr həm də Persiya imperiyasına hücum etmək şansına yiyələndi. Bu imperiya bəzi cəhətlərinə görə zəifləsə də, hələ də

qüdrətli dövlət idi. Aleksandrın hərbi-dəniz qüvvələri də Persiya donanmasından geri qalmırdı. Buna baxmayaraq, onun ordusu sürətlə qələbələr çalır və öz mübarizəsini davam etdirməkdə bu, ona əlavə resurslar verirdi.

B.e.ə. 334-cü ilin yazında Aleksandr 35 min əsgərdən ibarət olan ordusu ilə Kiçik Asiyaya girdi, bu, avropalının böyük qitəyə ilk hərbi yürüşü idi. Ordunun tərkibinin yarısı makedoniyalılardan ibarət idi, qalan hissəsi isə Yunanıstan və digər müttəfiqlərindən (İoniya şəhər-dövlətlərindən) olanlar idi. Zərbə qüvvəsi kimi süvari dəstəsi döyüşlərdə mühüm rol oynayırdı, tərkibi 5 min nəfərə yaxın idi. Arxitektolar, mühəndislər, tarixçilər və alimlər ordunu müşayiət edirdi. Onun bu təcrübəsindən Napoleon 1798-ci ildə Misirə yürüş edərkən istifadə etmişdi və özü ilə 165 alim götürmüşdü. Müəyyən elmi kəşflərlə yanaşı onlar bütövlükdə yeni fənn olan misirşünaslığın əsasını qoymuşdular. Onlar həmçinin dinin, dillərin və botanikanın öyrənilməsinə böyük töhfə vermişdilər. Qədim Misir heroqlifinin açılıb oxunması da fransız tədqiqatlarının hesabına mümkün olmuşdu.

Aleksandr isə onunla yürüşə qoşulmuş arxitektoların hesabına işğal etdiyi Şimali Afrikada və Asiyada çox sayda öz adını daşıyan şəhərlər salmışdı. Misirdə əsasını qoyduğu Aleksandriya şəhəri Ellinizm dünyasının paytaxtı rolunu oynamış, bu böyük liman şəhəri 23 yüzillikdən sonra da öz iqtisadi və strateji əhəmiyyətini, həm də özünəməxsus gözəlliyini və cazibədarlığını qoruyub saxlayır. Hətta öz ölmüş atı Butsefalın adını da yeni saldıqı bir neçə şəhərə vermişdi. Onun bu təcrübəsi gələcəkdə daha eybəcər şəkil almış, Roma imperatoru Kalikula öz atını senator seçmiş və konsul etməyə çalışmışdı. 1770-ci illərdə Danimarka kralı olan Kristian dəli idi, Qurman adlı öz sevimli itini Dövlət Şurasının fəxri üzvü etmişdi. Təəssüf ki, bəzən qüsurlar da ənənələrə çevrilməklə, yeni təkrarında hədd də tanımır.

Aleksandrın ordusunun hərblə əlaqəsi olmayan böyük mütəxəssislərin müşayiət etməsi göstərir ki, bu görkəmli sərkərdə həm də zamanına görə böyük intellektual səviyyəyə və dünyagörüşə malik olmaqla, öz başladığı yürüşdən çox sayda müsbət şeylər gözləyirdi və uzun səfəri vaxtı o, öz ağılının və ruhunun digər parlaq xüsusiyyətlərini də göstərə bilmişdi.

Onun persiyalılarla ilk döyüşü b.e.ə.334-cü ildə Qranik çayı yanında baş verdi. Bu döyüşdə az qala onun həyatı qurban gedəcəkdi. Lakin o, nəinki sağ qaldı, həm də böyük qələbə çaldı. Sonrakı yaz mövsümündə Kiçik Asiyanın bütöv qərb yarısı Aleksandrın əlində idi və onun cənubi- qərbindəki İoniya yunan şəhərləri Persiya zülmündən «azad olunmuşdu». Onların heç də hamısı azad olmağı arzu

etmirdi, buna baxmayaraq, çoxu sadəcə olaraq Aleksandri öz yeni ağaları kimi qiymətləndirirdilər.

Bu vaxt Persiya çarı III Dara öz qüvvələrini səfərbərliyə aldı ki, Aleksandrın hücumlarını dayandırsın. Persiya ordusunun tərkibinin sayca Aleksandrınkindən böyük olmasına baxmayaraq, İss döyüşü dar bir çöldə getsə də, Makedoniya ordusunun yeni uğuruna çevrildi. III Dara, döyüşdəki qalib məlum olanda, hələ vuruş başa çatmamışdan oradan uzaqlaşdı. B.e.ə. 333-cü ildəki İss qələbəsindən sonra Aleksandr mühüm liman şəhəri olan Tiri mühasirəyə aldı ki, Persiyanın dənizə nəzarətini ləğv etsin. Tirin mühasirəsi həm də Aleksandrın hərbi ustalığını və mühəndislik qabiliyyətini sübut etdi. Tir sahildən aralı olan bir adada yerləşirdi. Aleksandr adekvat dəniz qüvvələrinə malik olmadığından şəhərə hücum etmək üçün sahildən damba tikməklə şəhərə yol çəkdi. Layihənin başa çatması altı ay çəkdi, lakin ona imkan verdi ki, mühasirə maşınlarını yaxına gətirə bilsin. Yeddi aydan sonra, nəhayət, şəhər Aleksandr qüvvələrinə təslim oldu. Sakinlərdən 6 min nəfəri öldürüldü, 30 min adam isə qul olmağı satıldı.

Misir isə döyüşsüz təslim oldu və b.e.ə. 332-ci ilin qışında artıq Suriya, Fələstin və Misir Aleksandrın ağalığı altında idi. O, ənənəvi Misir faraon titulu qəbul etdi və yunanlarda Zevsin oğlu adlanmağa bərabər olan qaydada, onu «Ammonun oğlu» kimi salamlayırdılar. Aleksandr həmçinin Misirin yunan administrasiyasının paytaxtı olacaq, öz adı ilə adlandırdığı Aleksandriya şəhərini tikdi. Bu onun saldıdığı şəhərlər seriyasının birincisi idi. Bu şəhər Aralıq dənizi dünyasının ən mühüm mərkəzlərindən biri oldu və iki min ildən sonra da öz əhəmiyyətini saxlayır.

Bu vaxt Dara sülh razılaşmasına hazır olduğunu bildirdi. Fərat çayından qərbdə olan bütün torpaqları Aleksandra təhvil verməyi təklif etdi. Makedoniya sərkərdəsi imtina etdi və öz hücumlarını təzələmək qayğısına qaldı. O, qədim Mesopotamiya çarlığının ərazisinə daxil oldu və b.e.ə. 331-ci ilin yayında Qavqamelada persiyalılarla həlledici döyüşə girdi. Qavqamelada Aleksandrın adamları sayca Persiya qüvvələrindən çox idi. Bu düzənlikdə onun hərbi arabaları irəliləmək üçün yaxşı manevr edə bilərdilər. Aleksandr Persiya xəttinin mərkəzini öz ağır süvarisi ilə yarmağa qadir oldu. Süvari dəstəsinin arxasınca piyada qoşunu gəlirdi. Döyüş perslərin qaçmağı ilə nəticələndi, Dara özü bu barədə əmr vermişdi. Bu qələbədən sonra Aleksandr Babilə daxil oldu və sonra Persiya paytaxtları olan Suzaya və Persopolisə girdi. Orada Persiya xəzinələrini ələ keçirib, böyük miqdarda qızıla və gümüşə sahib oldu.

B.e.ə. 330-cu ildən Aleksandr yenə də yürüşdə idi. Dara öz adamı tərəfindən öldürülmüşdü, ona görə də Aleksandr persiyalıların Böyük Çar tituluunu özünə götürdü. Üç ildən çox bir müddətdə o, şərqə və şimali-şərqə doğru hərəkət edib, indiki Pakistan ərazisinə daxil oldu. B.e.ə. 327-ci ilin yayında o, Hindistana girdi. Həmin vaxt ölkə bir neçə müxtəlif dövlətə bölünmüşdü. Bir il sonra Aleksandrın ordusu şimal-qərbi Hindistanın düzənliklərinə gəlib çıxdı. Hidasp çayı üzərində Aleksandr çətin bir döyüş aparmalı oldu. Hindistanın qərbini də işğal etmək istədikdə, onun əsgərləri ilbəl gedən döyüşlərdən yorulduqlarından qiyam qaldırdılar və irəli getməkdən imtina etdilər. Aleksandr onların tələbinə tabe oldu və geri qayıtmağa razılıq verdi. Onun özünün başçılıq etdiyi dəstələr Persiyanın şimalı ilə Gedrosiya səhrasından keçməklə qayıdılar. Onlar dəhşətli səhra şəraitinə görə ağır itki verməli oldular. Nəhayət, Suzaya yollanıb, oradan isə Babilə getdilər. Babilə o, yenə də yeni yürüşlər planlaşdırırdı. B.e.ə. 323-cü ilin iyulunda yaralardan, isitmədən və çox güman ki, izafi alkohol istehlakından o, hələ çox gənc ikən, 32 yaşında öldü.

Aleksandrın hərbi nailiyyətləri

Həm qədim, həm də müasir tarixçilər ümumən razılaşırlar ki, Aleksandr çox istedadlı bir hərbi lider idi. Onun uğurları müxtəlif qaydada təsvir edilir. Bir hissəsi üçün Aleksandr yüksək taktiki qabiliyyətlər nümayiş etdirmişdi. Səssiz-hesabsız döyüşlərdəki onun müvəffəqiyyətləri döyüş meydanı topoqrafiyasını anlamaqda onun qabiliyyətinə əsaslanırdı və o, elə planlar çızırdı ki, düşmənin də gücü və zəifliyi özününkü kimi üzə çıxsın. Potensial döyüş meydanına gəldiyi bir neçə saat içərisində Aleksandr dəstələrin formalaşmasını planlaşdıranda, vuruşacağı yerin relyefini lazımınca qiymətləndirmək bacarığı nümayiş etdirirdi. Döyüş başlandıqdan sonra nəsə səhv getsə, o, çox tezliklə dəyişilmiş şəraitlərə də uyğunlaşa bilirdi.

Aleksandr öz hissələrini mərhəmətsiz qaydada irəli atmaqla, çox vaxt düşmənin təəccübünə səbəb olurdu. Bu da adətən sürətli qaydada baş verirdi. O həm də öz qoşunlarında, əsgərlərdə fərdi marağı dəstəkləyirdi və daha çox hissə tərəfindən Hindistandakı kampaniyaya qədər, özünə olan loyallığı qoruyub saxlamışdı. O, şəxsi nümunəsi ilə də qoşunlarını ilhamlandırır, baxmayaraq ki, çox vaxt öz həyatını təhlükə törədən risklərə də atırdı. O, süvari dəstələrinin düşmən cərgəsinə hücum etməsində tərəddüdə yol vermirdi. Hindistanda öz

dəstələrinin nərdivanla dırmaşmaqla, yerli müdafiəçilərə hücum edəndə yaralanmışdı. Faktiki olaraq baş sərkərdənin özü döyüşlərdə səkkiz yara almışdı.

Aleksandr həmçinin xırda detallara da fikir verirdi. Kampaniyanın bütün cəhətləri, təchizat əldə edilməsindən tutmuş əlavə kömək alınmasınadək yaxşı təşkil olunurdu. Ona tanış olmayan ərazilərdə irəliləmə planlaşdırıldıqdan əvvəl, hökmən kəşfiyyat həyata keçirilirdi. Bəzi makedoniyalı qoşunlar ölümcül döyüşlərdən və yeni əraziləri işğal etməkdən imtina etdikdə, Aleksandr Persiya qoşunlarını işə salırdı. O, həmçinin atasının taktiki inkişaflarının faydasından istifadə edirdi və mühasirə döyüşlərini çox ustalıqla aparırdı.

Lakin Aleksandrın hərbi böyüklüyünün eybəcər tərəfləri də var idi. Bir sıra tarixçilərin təsdiq etdiyi kimi, o, yunan və Makedoniya müharibə qaydalarından daha uzağa gedərək, öz düşmənlərini həddən ziyadə miqyasda öldürüldü.

Aleksandrın idealları

Əlbəttə, Aleksandr tarixdəki böyük şəxsiyyətlərin ən müəmmalı olanlarından biri idi. Tarixçilər eyni mənbələrə əsaslanmaqla, onun barəsində geniş və həm də müxtəlif fikirlər söyləyirər. Bəziləri onu idealist təsəvvürdə təsvir edir, digərləri isə onun Makiavelli rəhmsizliyini qeyd edir. Bəs Aleksandrın öz baxışları necə idi? Biz bilirik ki, o, özü barədə yüksək fikirdə olmaqla, şəxsiyyətini mifik qəhrəmanlarla müqayisə edirdi. O, Homerin «İliada»sının qəhrəman döyüşçüsü Axillesə bənzəmək istəyirdi. Ona görə də «İliada»nın bir nüsxəsini qılıncı ilə birlikdə yastığının altında saxayırdı. Həmçinin iddia edirdi ki, allah kimi sitayiş edilən yunan mifik qəhrəmanı Herakldan öz nəsil mənşəyini götürür.

Aleksandr Misir ənənəsinə görə faraon kimi yer üzərindəki şübhə edilməyən allah idi. Bu nöqtəyi-nəzəri əsas götürərək Yunanıstan şəhərlərinə təlimat göndərmişdi ki, ona «allah» kimi sitayiş etsinlər.

Bəzi tarixçilər sübut edirlər ki, Aleksandr kainat bəşəriyyəti idealına inanırdı, buna bir sübut kimi, onlar sərkərdənin öz əsgərlərini persiyalı qadınlarla evləndirməsi faktını gətirirdilər. B.e.ə. 324-cü ildə Suzada 10 min əsgər belə nikaha girmişdi. Aleksandr özü də şərqli qızlara – Daranın qızı Statiraya və Baktriya torpaq sahibinin qızı Roksanaya evlənmişdi. O, yüksək ideala inanırdımı,

ya da, sadəcə olaraq işğal etdiyi əraziləri birləşdirmək üçün bunu da real bir yol hesab edirdimi?

O, işğallarından sonra Persiya monarxiyasının bir sıra məişət cəhətlərinə uyğunlaşmışdı. Özünü böyük çar adlandırır və təbəələrindən tələb edirdi ki, perslərin qaydasında ona əyilməklə təzim etsinlər. O, pers paltarını geyinir, Persiya məmurlarından istifadə edir və yerli gəncləri Makedoniya qoşunlarının metodları əsasında məşq etdirirdi. Onun dostları olan makedoniyalılar Şərqi despotizminin bu tələblərinə və persiyalılara onlarla bərabər qaydada onun göstərdiyi münasibətə etiraz edirdilər. Bəziləri hətta çox uzağa gedib, onu öldürməyə cəhd edirdi. Lakin Aleksandr makedoniyalıları, yunanları və persləri idarə edən sinifdə qarışdırmaqla, belə geniş imperiyaya nəzarət etməyə qadir olmağa ehtiyac duyurdu. Onun bəşəriyyətin birliyinə nail olmaq üçün avtokratik monarxiya qurmağa cəhd etməsi də bir irs kimi ondan yadigar qalmışdır.

Aleksandrın irsi

Onun ideallarına, motivlərinə və ya baxışlarına əhəmiyyət vermədən bir fakt qüvvədə qalır ki, Aleksandr yeni era yaratmışdır. «Ellinizm» sözü yunan dilində meydana gəlmişdir, bu söz «yunanları təqlid etmək» mənasını verir. Bir era kimi qiymətləndirdikdə, ellinizm nümunəsi ilə qədim Yaxın Şərqdəki qeyri-yunan dünyasında yunan dilinin və ideyalarının yayılmasını görürük.

Böyük Aleksandrı hərbi yürüşlərinin məqsədi heç də yeni imperiya yaratmaq olmayıb, yunanların daimi təhlükə mənbəyi hesab etdikləri persiyalıların mövcud imperiyasını dağıtmaq, işğal etmək idi. Onun yeni imperiyası da özündən əvvəl yaranmış yunanların və karfagenlilərin gənanma imperiyalarına bənzəmirdi, onlardan xeyli böyük olmaqla, üç qitədəki nəhəng əraziləri əhatə edirdi. Aleksandrın Persiya monarxiyasını məhv etməsi, yunan-Makedoniya ağalığının çox geniş ərazidə yayılmasına səbəb oldu. Bu həmçinin yunan mühəndisləri, intellektualları, tacirləri, əsgərləri və məmurları üçün yeni imkanlar yaratdı. Yunanlar materikdə olan öz şəhər-dövlətlərində özlərinə məxsus ideallarını saxlaya bildikləri bir vaxt, Aleksandrın arxasınca gedənlər və onun varisləri monarxiya prinsiplərinə əsaslanan yeni siyasi birliklərdə iştirak etdilər.

Aleksandr öz ordusunu sadəcə Makedoniya silahlı qüvvələrindən beynəlxalq bir varlığa çevirmişdi. Buna loyallıq göstərilməsi isə yalnız onun şəxsiyyətinə

borclu idi. Varisləri isə onun ölümündən sonra silahlı qüvvələrdən Ellinizm dünyasında ağalığ edəcək hərbi monarxiyalar qurmaq üçün istifadə etdilər. Hərbi gücə əsaslanan aristokratik hakimiyyət və ilahi idarə etməyə iddialar həmin ellinist monarxiyalarının daimi xüsusiyyəti və Aleksandrın siyasi irsinin Ellinizm dünyasındakı bir hissəsi oldu. Onun imperiya baxışı, heç şübhəsiz, romalıları da ilhamlandırdı, onlar, əlbəttə ki, az sonra Aleksandrın real varislərinə çevrildilər.

Lakin Aleksandr həmçinin mədəni irs də qoyub getmişdir. Onun işğallarının nəticəsi kimi, yunan dili, rəssamlığı, arxitekturası və ədəbiyyatı bütün Yaxın Şərqi yayıldı. Ellinist erasının şəhər mərkəzləri, onların çoxu Aleksandr və onun varisləri tərəfindən yaradılmışdı, yunan mədəniyyətinin nüfuz etməsi üçün mənbə rolunu oynamışdı. Aleksandr öz adını daşıyan bir neçə şəhərin və hərbi koloniyanın əsasını qoymuşdu ki, geniş ərazilərin strateji nöqtələrini mühafizə etməklə, həm də onlara nəzarət etsin. Onların əksər sakinləri yunan muzdluları idi. O, öz kampaniyaları üçün Yunanıstandan 60 mindən 65 minə qədər olan əlavə mizdlu çağırmışdı, onlardan ən azı 36 mini qarnizonlarda və yeni şəhərlərdə məskən salmışdılar.

Yunanlar öz mədəniyyətlərini Şərqi yayan vaxt, onlar da zəruri qaydada şərqilərin təsirinə məruz qalırdılar. Beləliklə, Aleksandrın irsi Ellinist dünyasının fərqləndirici xüsusiyyəti oldu. Müxtəlif mədəniyyətlər toqquşdu və bir-birinə nüfuz etdi.

Aleksandrın öz işğalları ilə yaratdığı birləşmiş imperiya onun ölümündən sonra parçalandı. Tezliklə Makedoniyanın hərbi liderlərinin hamısı hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşuldu. B.e.ə. 301-ci ildən birliyə olan hansısa bir ümid bütünlüklə öldü.

* * * * *

Makedoniyalı Aleksandr öz hərbi istedadı ilə yanaşı, igidliyi ilə də seçilirdi və bu ona əsgərləri arasında böyük nüfuz qazandırmışdı. Qısa, lakin dolğun, ağlasığmayan qələbələrlə dolu həyatı onun qeyri-adi bəşər övladı olması təsəvvürünü yaradır.

O, dünyaya b.e.ə. 356-cı ildə Makedoniya çarı II Filippin ailəsində gəlmişdi, anası Olimpiada oğlunda şöhrətə vurğunluq tərbiyə etmək üçün onun Zevsin oğlu

olduğunu iddia edirdi. Aleksandr anadan olan gecə Herostrat dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Efesdəki Artemida məbədini yandırmışdı. Efesdəki münəccimlər bunu məbədın başına gələcək yeni bədbəxtliklərin müjdəsi hesab edirdi, qışqırırdılar ki, həmin gün Asiyada dərd və böyük bədbəxtliklər meydana gəlməsinə səbəb olacaqdır. Filipp isə oğlunun anadan olmasını özünün məğlubedilməzliyinin əlaməti kimi qəbul etdi.

Uşaqlıq illərində onun cəsarətliliyi açıq şəkildə gözə dəyirdi, o, bəzən sevinc şəklindəki hisslərə laqeyd olurdu, öz düşüncə tərzinə görə yaşına uyğun olmayan qaydada ciddiliyi ilə seçilirdi. O, hər cür şöhrəti sevmirdi, atası kimi harda olsa onu axtarmırdı. Filipp ölkəsində olmayanda Aleksandr Persiya çarının səfirlərini qəbul etdikdə, öz mehribanlılığı ilə onları valeh etmişdi, bu oğlanın fikirləri və məqsədləri qarşısında hətta atası Filippin şöhrət tapmış qabiliyyətləri də sönük görünürdü.

Filippə başqa ölkədən Butsefal (Bukefal) adlı bir at gətirmişdilər, atı sınamaq üçün çölə çıxardılar. At vəhşi, ipə-sapa yatmayan kimi görünürdü. Çarın ətrafındakılardan heç kəs bu atı ram edə bilmirdi. Çar qərara gəldi ki, onu minmək mümkün olmayacaqdır. Aleksandr dedi ki, belə atı adamlar öz qorxaqlılıqlarına görə itirirlər, sadəcə onu əhilləşdirməyi bacarmırlar. Filipp oğluna dedi ki, sən böyükkləri məzəmmət edirsən, güman edirsən atla yəqin ki, bacara bilərsən. Aleksandr atası ilə mərc çəkib, ata başqa tərəfdən yaxınlaşdı, çünki at öz qarşısındakı titrəyən kölgəni görəndə qorxur, ona görə də o, atın burnunu günəşə tərəf çevirdi. Bir az atın yanı ilə piyada qaçıb, sonra onu sığalladı və plaşını atıb, atın belinə hoppandı. O, atın yüyənini çəkmirdi və iti sürətlə çapırdı. Filipp və əyanları Aleksandr atın üstündə onlara yaxınlaşanda təəccüblə qışqırdılar. Atasının sevincdən gözləri yaşardı, atdan düşən oğlunu öpüb dedi: «Oğlum, sən özünə başqa çarlıq axtar. Çünki Makedoniya sənin üçün çox kiçikdir».

Filipp təbiəti etibarilə Aleksandrın tərs adam olduğunu, zorakılıqla barışmadığını görüb, ona əmr etmək əvəzinə, daha çox onu inandırmağa çalışırdı. O, yunan filosoflarından ən məşhur olan Aristoteli çağırıb oğlunun təhsilini ona tapşırırdı. Aristotel məşğul olmaq üçün onlara ayrılmış meşədə öz şagirdi ilə gəzirdi. Aleksandr təkcə əxlaq və dövlət barədəki təlimlərlə kifayətlənməyib, gizli, daha dərin təlimlərə meyl göstərirdi. Aleksandr müəlliminə etiraf etdi ki, mən heç də öz gücümlə deyil, yüksək əşyalar barədə biliklərimlə başqalarını ötüb-keçmək istəyirəm. Hərbi igidliyə nail olmaq üçün isə o, Homerin «İliada»sına yaxşı vasitə kimi baxırdı.

Kitabı çox sevdiyindən həmişə öz yanında saxlayırdı. Aristoteli isə əvvəllər atasından çox sevirdi, lakin sonradan ona şübhə ilə baxmağa başladı. Lakin müəlliminə münasibəti dəyişsə də, onun könlündə fəlsəfəyə maraq və ehtiras heç də sönmədi.

Evlərindəki söz-söhbətə görə anası Olimpiada Aleksandri atasına qarşı qaldırırdı. Filipp yaşının ötməsinə baxmayaraq, gənc qız Kleopatraya evləndi, toyda narazılıq baş verdi. Qızın dayısı deyirdi ki, makedoniyalılar allaha yalvarsınar ki, Filippin və gənc arvadının taxt-taca qanuni varis olacaq oğlu olsun. Aleksandr hirsləndi ki, deməli, mən qanundan kənar oğulam, bastardam və hirsindən onun üzərinə qədəhini atdı. Atası oğlunun üstünə cumdu. Ona görə Aleksandr və anası Makedoniyanı tərk etdilər. Sonra Filipp peşman olub, oğlunun arxasınca adam göndərib, onun evə qayıtmasını xahiş etdi.

Təhqir olunmuş bir oğlan Filippin haqsızlığını görüb, onu öldürdü. Beləliklə, Aleksandr 20 yaşında çarlığı əldə etdi, lakin o, ölkəsinin qonşuları tərəfindən daim təhlükədə idi. Aleksandra məsləhət görülürdü ki, zorakılığa əl atmasın, qəddarlıq tədbirlərinə yol verməsin. Aleksandr isə əks qaydada hərəkət etdi, güman edirdi ki, azacıq güzəştə yol versə, bütün düşmənləri onun üzərinə atılacaqlar. O, əvvəlcə fivalıqlarla müharibə apardı, onları mühasirəyə alıb məhv etdi. Sağ qalanları o, qul olmağa satdı. Altı min adam öldürülmüşdü, qul olmağa isə beş dəfə artıq adam satıldı.

Aleksandr afinalıqlarla sülh bağladı.

Persiyalıqlarla müharibəyə getmək üçün yunanlar Aleksandri özlərinin rəhbəri elan etdilər. Ona qarşı özünü olduqca müstəqil aparan Diogen isə Aleksandrın təəccübünə səbəb olmuşdu. Hətta onu da demişdi ki, «Mən Aleksandr olmasaydım, Diogen olmağımı istəyərdim».

Kiçik Asiyaya keçən Aleksandrın qoşunları otuz mindən çox piyada əsgərdən və beş minə yaxın süvaridən ibarət idi. Ərzaq ehtiyatı yalnız bir aya bəs edərdi. Çətinliklərinə baxmayaraq, Aleksandr gəmiyə oturmada öz dostlarının əmlak vəziyyətini öyrənmişdi və onları malikanələrlə və başqa mülkiyyətlərlə təmin etmişdi. Ondən özünə nə saxladığını soruşduqda demişdi: «Ümidi». Aleksandr Makedoniyada malik olduqlarının hamısını könüllü qaydada adamlara hədiyyə verdi.

Belə bir qətiyyətlə o, Hellespont (indiki Dardanel boğazını) keçdi. İlion şəhərinə (Troyaya) girəndə ilahə Afinaya qurbanlar verdi və müharibə qəhrəmanlarını yada saldı. O, yalnız Axilleslə maraqlandığını bildirdi.

Persiyalılar Aleksandrın yürüşündən agah olduğundan, çar III Daranın sərkərdələri böyük qoşun yığmış və onu Qranik çayındakı keçiddə yerləşdirmişdilər. Bura Asiyanın qapısı olduğuna görə döyüş zəruri idi. Çay dərini idi, onun əks sahili isə çox hündür idi. Makedoniya sərkərdəsi Parmenion çayı keçməyin riskli bir iş olduğunu dedikdə, Aleksandr cavab verdi ki, onlar keçdikləri Hellespont boğazı ilə müqayisədə ona bu çaydan qorxduğuna görə utanmaq lazım gələcəkdir. Düşmən nizələrinin və oxlarının yağışına baxmayaraq, qoşun çayın sərt sahilinə dırmaşırdı. Böyük gərginlik hesabına Aleksandrın döyüşçüləri əks sahilə sahib oldular. Bu vaxt perslərlə əlbəyaxa döyüş başlandı. Süvarilər isə pers süvarilərinə qarşı vuruşurdu. Çara atılan nizə onun zirehini deşsə də, bədəninə toxunmadı. İki pers hərbiçisi onun üstünə cumdu. Aleksandr qılınca əl atdı, lakin əvəzində özünə qılınca zərbəsi dəydi, düşmən qılınınca tiyəsi onun saçına toxunmuşdu. Bu vaxt dostu Klit persin bədənini nizəsi ilə deşdi, digərini isə Aleksandrın öz zərbəsi yerə yıxdı.

Persiyalılar uzun müddət müqavimət göstərə bilməyib, qaçmağa üz tutdular. Lakin həm də çox sayda makedoniyalı yaralanmışdı və həlak olmuşdu. Aleksandr döyüşdə fərqlənən afinalıları tərifiyədi. Bu döyüş işlərin vəziyyətini Aleksandrın xeyrinə dəyişdirdi və o, barbarların dəniz sahilindəki əsas bastonu olan Sardı şəhərini – Lidiya dövlətinin paytaxtını tutdu. Bu ölkəni iki əsr əvvəl Persiya çarı Böyük Kir işğal etmişdi. Sonra Aleksandr Halikarnası və Miletini də tutdu. Lakin o, Dara ilə həlledici döyüşə can atırdı. Dəniz ətrafındakı vilayətləri perslərdən azad etdi, axı bunlar qədim yunan şəhər-dövlətləri idi.

Sonra Makedoniya çarı Frigiyanı tutdu, qədim çar Midasın vətəni olan Qordini tutanda burada məşhur arabani gördü, onun dişləsi boyunduruqla zoğal budağının qabığı ilə bağlanmışdı və belə əhvalatı eşitdi ki, kim bu ilgəyi açsa, bütün dünyanın çarı olacaqdır. Aleksandr onu açma bilməyəndə, qılıncla kəsdi. O, asanlıqla bu işin öhdəsindən gəldi və boyunduruğu dişlədən azad etdi.

Midas barədə qədim dünyada qəribə rəvayətlər yayılmışdı. Guya Midasın buynuzu olduğu iddia edilirdi və başının bu qəribəliyinə görə o, Frigiya papağı geyinirdi, bunu yalnız onun dəlləyi bilirdi. Dəllək dözə bilməyib, sirri qamışlar olan yerdə dilinə gətirdi, sonra külək qamışları tərpedəndə, onlar «Midasın buynuzu var» deyə pıçıldayırdılar.

Digər bir əfsanəyə görə Midas çox acgöz olduğundan allahlardan hər şeyi qızıla çevirməyi xahiş etmişdi. Allahlar onun xahişini yerinə yetirilər. Midasın əli dəydiyi hər şey qızıla çevrilirdi, ona görə də o, nə yeyə bilir, nə də içə bilirdi.

Bu vaxt Persiya çarı Dara Suzadan dənizə tərəf istiqamətdə hərəkət edirdi. Onun ordusu makedoniyalılarından az qala 20 dəfə böyük idi. Lakin Aleksandrın döyüşçüləri əla igidlik göstərdiklərindən, belə şeyə gəzirdi ki, Aleksandr bütün Asiyaya sahib olacaqdır. Axı adi ilxıçı olan Dara çara çevrilib, taxt-taca sahibliyə nail olmuşdu. Aleksandr isə Makedoniya çarının oğlu idi.

Aleksandrın dəniz ətrafında çox qaldığına görə Dara bunu onun tərəfindən qorxaqlıq əlaməti kimi qəbul etmişdi. Çar isə ağır xəstəliyinə görə irəli getməyi ləngitmişdi. Lakin tezliklə sağaldı və qoşununu Suriyada olan perslərin üstünə apardı. Ustalıqdan xəbər verən komandanlıq hesabına makedoniyalılar qalib gəldilər. Bu, tarixdə İss döyüşü kimi məşhurdur. Döyüşdə çar budundan yaralanmışdı. O, parlaq qələbə çaldı, yüz minə qədər düşməni məhv etdi, lakin Daranı tuta bilmədi, çünki o, qaçmaqla canını qurtarmışdı. Aleksandr isə onun hamamında qızıldan qayrılmış bardaqları, tazları, mayelər üçün olan qabları gördü. Bu əşyalar ona çarlığın nə olduğunu başa saldı.

Aleksandr nahar etmək istəyəndə ona Daranın anasının, arvadının və iki ərə getməmiş qızının əsir götürüldüyünü xəbər verdilər. Onlar Daranın döyüş arabasını gördükdə, öldürüldüyünü güman edib, ağlamağa başladılar. Qadınlara bildirdilər ki, Dara sağdır və Aleksandrdan qorxmağa da ehtiyac yoxdur, çünki o, yalnız hökmranlıq üstündə Dara ilə müharibə aparır. Qadınlara əvvəllər istifadə etdikləri qaydada şərait yaradıldı. Onları biabır edə bilən heç bir hərəkətə yol verilmədi. Daranın arvadı da əri kimi çox qəşəng idi, qızları da valideynlərinə oxşayırdılar. Aleksandr deyirdi ki, Persiya qadınlarının görünüşü gözlər üçün əzabvericidir, lakin o, heç bir artıq hərəkətə yol vermirdi. Çünki bilirdi ki, qadınla yaxınlıq etmək istəyi, şəhvət insan təbiətinin zəifliyindən irəli gəlir. O, təkcə bunda deyil, qida məsələsində də özünü saxlamağı bacarırdı. Həm də dayısının ona öyrətdiyini yada salırdı. O deyirdi ki, “səhər yeməyinə gecə marşı, nahar üçün isə azacıq səhər yeməyi bəs edir.” Şərabı da, bəzi rəylərin əksinə, az içirdi, ancaq ziyafət süfrəsi arxasında çox otururdu. O, içmək əvəzinə çox danışırdı. Yalnız asudə vaxtı çox olanda o, yeyib-içirdi. Çox danışıdığına görə güman edirdilər ki, o, həm də çox içir. Lakin lovğalanırdı və həm də tərifi çox sevirdi.

İss döyüşündən sonra Aleksandr qoşununu Dəməşqə göndərdi. Makedoniyalılar orada ilk dəfə qızılı, gümüşü, qadınları qiymətləndirməyi

öyrəndilər, barbar həyat tərzinin cazibədarlığından hali oldular. Ona görə də perslərin sərvətlərini ələ keçirməyə tələsirdilər.

Tir istisna olmaqla, bütün Finikiya ona tabe oldu. Ona görə də Tiri yeddi ay ərzində mühasirədə saxladı, dənizdə torpaq tökməklə damba qaydasında adaya yol çəkdi və şəhərin donanma ilə dənizə çıxmasını bağladı. Tirin mühasirəsi qoşunların şəhər divarlarına hücumu ilə başa çatdı. Hücum olduqca dəhşətli idi, tirlilər müqaviməti dayandırdılar və şəhər tutuldu.

Daradan götürülmüş qiymətli əşyalar içərisində olan mücrünü Aleksandra gətirib verdikdə, o, bu mücrədə ən qiymətli sərvəti olan «İliada»nı saxlamağı qərara aldı. Yürüşdə Homer onun üçün çox lazımlı və faydalı yol yoldaşı idi, axı o, özü də «İliada»nın qəhrəmanının adını daşıyırdı.

Öz adını əbədiləşdirmək qayğısına da qalırdı, Misiri tutanda o, iri, çox əhalisi olan yunan şəhəri salmaq və ona öz adını vermək istəyirdi. Faros adasının yanında o bu şəhərin əsasını qoymağı qərara aldı. Sonra o, Ammon məbədinə yollandı. Ora gedən yol uzun, ağır və yorucu idi. Bir neçə gün onlar susuz səhra ilə yol getdilər. Aleksandr çətinlikdən qorxmurdu, ömrü boyu o, heç vaxt düşmənləri tərəfindən məğlub edilməmişdi, elə görünürdü ki, o, hətta məkan və zamandan da güclüdür.

Səhra geridə qalanda çar məbədə yaxınlaşdı. Ammon kahini Aleksandra müraciət edərək dedi ki, allah Ammon onu öz oğlu kimi salamlayır. Çar allaha qiymətli hədiyyələr verdi. O, anasına da bu barədə məktub yazdı. Aleksandr hansısa bir tələffüzə görə sevinirdi ki, allah onu Zevsin oğlu adlandırmışdır. O, başa düşürdü ki, bütün adamları allah idarə edir, çünki hər bir adamda rəhbər başlanğıc ilahi mənşədən irəli gəlir. Çünki Allah bütün insanların ümumi atasıdır və daha yaxşı olanları özünə xüsusən yaxınlaşdırır. Ona görə də o, özünü barbarlara qarşı çox məğrur aparırdı.

Bu vaxt Dara Makedoniya çarına öz dostları ilə məktub göndərüb, Aleksandra əsirlər üçün 10 min talant girov pulu təklif etdi, həm də Fəratdan bu tərəfdə, qərbdə olan bütün torpaqları, həm də qızlarından birini də ona verəcəyi təklifini bildirdi. Parmenion bu təklifi qəbul etməyi məsləhət görəndə dedi ki, «Mən Aleksandr olsaydım, bu şərtləri qəbul edərdim». Aleksandr bərkdən dedi: «Zevsə and olsun ki, mən Parmenion olsaydım, belə hərəkət edərdim!» Aleksandr Daraya yazdı ki, əgər makedoniyalıların yanına gəlsə, ən xoş qəbul görəcəkdir. Əks halda isə o, özü Persiya çarının üzərinə gedəcəkdir.

Bir qədər sonra Daranın arvadı doğuş vaxtı öldü, Aleksandr pis olurdu ki, öz alicənablığını göstərməyin əlverişli imkanını əldən buraxdı. Çar arvadı çox dəbdəbə ilə dəfn edildi. Daraya da arvadının ölüm xəbəri çatdı. Lakin ona bildirdilər ki, nə arvadı Statira, o həm də çarın bacısı idi, nə anası, nə də qızları heç nədə ehtiyac hiss etmirdilər. Aleksandr döyüşdə nə qədər qorxuludursa, məğlub olunanlara isə o qədər mərhəmətlə yanaşır. Dara emosiyasını gizlədə bilməyib, allahlardan öz məmləkətinə himayə arzuladı, onu da əlavə etdi ki, əgər Persiya dövləti məhv olsa, qoy Aleksandrdan başqa heç kəs Kirin taxt-tacına oturmasın.

Aleksandr Fərata qədər olan bütün torpaqları işğal etdi. Bu vaxt Dara bir milyonluq ordu ilə onu qarşılamaq üçün hərəkət edirdi.

Dara ilə böyük döyüş Qavqamela yaxınlığında getdi, bu, yerli dildə «Dəvə evi» demək idi, guya qədim çarlardan biri bir küyənli, dromedar dəvəsinin belində düşmənlərindən xilas olanda, onu burada yerləşdiribmişlər.

Aleksandrın ətrafında olanların yaşlıları, xüsusən Parmenion, o, çar Filippə qalibiyyətli sərkərdə kimi xidmət göstərmişdi, açıq döyüşdə belə qoşuna qalib gəlməyi olduqca çətin iş hesab edirdi. Onlar Aleksandra məsləhət gördülər ki, düşməne gecə vaxtı hücum edilsin. Aleksandrın məşhur cavabı belə idi: «Mən qələbəni oğurlamıram», bu sözlər belə təhlükə qarşısında onun buna olduqca yüngül münasibət bəsləməsi kimi qəbul edildi.

Həm döyüşdən əvvəl, həm də döyüşün qızğın vaxtı ruhunun yüksəkliyini və igidliyini heç vaxt itirməyərək, özünü böyük döyüşçü kimi göstərdi. Sol flanq qarışıq şəkildə geri çəkiləndə, Parmenion Aleksandra xəbər göndərdi ki, ona təcili kömək göstərilməsi lazımdır. Aleksandr ətrafındakılara hücum əmri verdi. Özü də dəbilqəsini geyindi. Aleksandr çinlilərin çarının bağışladığı qılıncı üstündə gəzdirirdi. Döyüş başlananda ona atı Butsefali gətirdilər, onun belinə tullanıb, hücumu başladı. Barbarlar qabaqdakı dəstələr hələ döyüşə başlamamışdan geri çəkilməyə başladılar. Aleksandr persləri mərkəzə doğru sıxışdırdı, Daranın özü orada idi. Aleksandr onu uzaqdan gördü, o, çar dəstəsinin ortasında hündür döyüş arabasında dayanmışdı. Aleksandr yaxınlaşanda, onlar çaş-baş qalmışdılar, çünki geri çəkilənləri sürətlə qovurdular. Daranın mühafizəçilərindən ən cəsərtliləri öz çarları üçün son nəfəsinə qədər vuruşurdu. Daranın gözləri önündə heç vaxt belə dəhşətli mənzərə yaranmamışdı, onun əhatə edən döyüşçülər onun lap yanında həlak olurdular. Ölü cəsədlərin çoxluğu döyüş arabasının hərəkətinə də mane olurdu. Silahını və arabasını atıb Dara yenicə bala doğmuş bir madyanın belinə oturub qaçdı. Aleksandr Parmeniona kömək göstərmək üçün Daranın təqibini

dayandırdı. Axşam düşəndə qan axıdılmasına da son qoymaq lazım gəldi. Aleksandr təhlükədə olan qoşun hissəsinə kömək göstərməyə tələsəndə, yolda ona dedilər ki, düşmən tamamilə əzilmişdir və qaçmağa üz tutmuşdur.

Döyüşün belə nəticəsi göstərdi ki, perslərin qüdrəti tamamilə məhv edilmişdir. Aleksandr Asiyanın çarı elan edildi və o, bol-bol qurbanlar verdi, dostlarına var-dövlət, saraylar bağışladı, onlara bütöv vilayətlərin idarə edilməsini həvalə etdi. O, yunanlara öz hörmətini göstərmək üçün, onlara yazırdı ki, hər yerdə tiranların hakimiyyəti məhv edilməlidir və bütün dövlətlər qoy azad və müstəqil olsun.

Ona müqavimət göstərmədən tabe olan Babilistandan keçib gedəndə o, bir yerdə qara qətrana bənzəyən nefti gördü və neft od dəyən kimi alovlanırdı. Barbarlar onu küçələrə səpirdilər və məşəl yaxınlaşdıranda neftlə islanan yerlər alovlanırdı. Bir oğlanın bədəninin bütünlüklə neftlə buladılar və ona od toxunanda uşaq başından ayağına kimi yanmağa başladı. Aleksandr pis oldu və qorxuya düşdü. Oğlanın yanmasını su ilə söndürə bildilər. Neftlə ilk tanışlığın baş verdiyi ölkə olan Babilistan olduqca isti iqlimə malik idi.

Aleksandr Suzanı tutdu, buradakı çar sarayında külli miqdarda sikkə pul tapdı, burada saysız-hesabsız xəzinələr var idi. Persiadadada isə o, əsir əsgərləri öldürməyi əmr etdi. Burada o, ilk dəfə qızıl başlığı olan bəzəkli talvarlı çar taxtında oturdu. Heyf ki, dünyadan köçmüş yunanlara Daranın taxtında əyləşən Aleksandri görmək qismət olmamışdı.

Bir dəfə yenidən Daranı təqib etməyə yollanmamışdan əvvəl Aleksandr Persepolisdə öz dostları ilə ziyafət təşkil etmişdi. Bu şənlikdə öz məşuqları ilə qadınlar da iştirak edirdi. Onların arasında Attikada doğulmuş Taida xüsusilə seçilirdi, o, gələcək Misir çarı Ptolomeyin rəfiqəsi idi. O, öz vətəninə məxsus olan qayda əsasında dedi ki, Persiya çarlarının saraylarını ələ salmaq günü gəlib çatmışdır. O, bunu özünün Asiyanı dolaşanda çəkdiyi məhrumiyyətlərin mükafatı kimi qəbul edir. Yeyib-içənlər dəstə ilə onun arxasınca gedib, Afinanı məhvedici oda verən Kserksin sarayını çarın gözləri qarşısında yandırmaq istədilər. Aleksandri müşayiət edən qadınlar Yunanıstana görə perslərdən belə qisas aldılar, bu hətta qoşunlara və dolanmaya məşhur başçılıq edənlərin xidmətlərindən də yüksək bir iş idi. Aleksandr əlində məşəl onların qabağında gedirdi. Onlar ümid edirdilər ki, məhv etmək istəyirsə, deməli, barbarlar arasında yaşamaq niyyəti yoxdur və vətəninə qayıdacaqdır. Lakin Aleksandr birdən yuxudan ayılan kimi oldu və odu söndürmək əmrini verdi.

Aleksandrın qüdrəti artdıqca, onun təbiətinə xas olan əliaçıqlığı da yüksəlirdi. Hədiyyələrindən imtina edilərkən isə onun acığı gəlirdi. Dostu onun hədiyyəsini qəbul etməyəndə dostluğu pozacağı ilə hədələyirdi. Anası ona yazırdı ki, hədiyyələr verməklə onları çara bərabər edirsən, onlara çox dost qazandırırısan, özünü isə tənhalığa məhkum edirsən. Anası məktublarla onu məzəmmət edəndə demişdi ki, ananın bir göz yaşı min belə məktubu unutmağa məcbur edir.

Lakin Aleksandr görürdü ki, yaxınları mənfi tərəfə dəyişir. Məişətdəki dəbdəbə istənilən ölçünü ötüb-keçmişdi. Dostları varlanmaqda hədd tanımırdılar. Buna görə çar onları yumşaq qaydada öz yaxınları kimi məzəmmət edirdi. Axı qaliblər heç də məğlublardan şirin yatmırlar. Onlar öz həyat təzlərini perslərinki ilə müqayisə etdikdə, başa düşməli idilər ki, dəbdəbədən və əyləncəli istirahətdən daha çox qula xas olan heç nə yoxdur, həm də zəhmətdən başqa bir ali məşğuliyyət də yoxdur. Aleksandr özünü daha çox məhrumiyyətlərə və yürüşdə təhlükələrə məruz qoyurdu. Heç bir təhlükədən qaçmırdı.

Dara ilə yenidən vuruşmaq üçün Aleksandr yürüşünü davam etdirdi. Daranın Bess tərəfindən əsir götürüldüyünü eşitdikdə o, təqibini sürətləndirdi. Bir dəfə ona dəbilqə dolu su verdikdə, o, imtina etdi və dedi ki, əgər tək-cə mən içsəm, ətrafimdakılar ruhdan düşəcəklər. Bundan sonra atlılar öz yorğunluqlarını da unudular, artıq susuzluq da hiss etmirdilər. Belə çarları olduğuna görə hətta özlərinin öləri olduqlarını da unudurdular. Nəhayət, onlar bir arabada çoxlu nizə yarasından ölməkdə olan Daranı tapdılar. Ona gətirilən soyuq suyu içdikdən sonra dedi ki, allahlar Aleksandrı mənim anama, arvadıma və uşaqlarıma göstərdiyi xeyirxahlığa görə mükafatlandıracaqdır. Bu sözlərlə o, Aleksandrın dostunun əlini sıxdı və həmin andaca öldü.

Aleksandr cəsədə yaxınlaşıb, gizlədilməyən hüznə pləşını çıxarıb Daranın meyitinin üstünə örtüdü. Sonralar Aleksandr Bessi tapıb onu edam etdirdi. Onu ağacın əydirilmiş hündür budaqlarına bağladılar, sonra budağı buraxdılar və onlar əvvəlki vəziyyətinə gələndə, onun bədənini dağıtdı. Daranın qardaşını isə Aleksandr öz əhatəsinə götürdü.

Sonra o, ən yaxşı qoşun hissəsi ilə Girkaniyaya yollandı. Burada barbarlar gözlənilmədən mehtərlərin üstünə cumub, çar atı Butsefalı oğurladılar. Aleksandr onları ağır qisas alacağı ilə hədələdikdə, atı onun yanına gətirdilər və şəhərlər könüllü qaydada ona tabe oldu. O, mərhəmətli hərəkət edib, hətta oğurlara Butsefala görə girov pulunu da verdi.

Girkaniyadan Aleksandr qoşunu ilə Parfiyaya girdi, ilk dəfə orada barbar paltarını geyindi. O, yerli qaydaları bilərəkdən təqlid edirdi. Bu yolla adamları ələ almağa çalışırdı, həm də makedoniyalıları bu nümunə əsasında yeni adətlərə öyrətmək istəyirdi. Əvvəlcə o, barbarlarla görüşəndə bu paltarını geyinirdi, sonralar isə onu daim bu paltarda görmək olardı. Bu, makedoniyalıları ağır gəlirdi, lakin igidliyinə görə ona hörmətlə yanaşırdılar. Axı o, bir neçə dəfə ağır yaralanmışdı. Buna baxmayaraq, o, özünü qorumaq qayğısına qalmırdı.

Aleksandr qorxurdu ki, makedoniyalıları ruhdan düşəcək və yürüşü davam etdirmək istəməyəcəklər. Girkaniyada onun 20 min piyadası, üç min atlısı var idi. Əgər onlar bu ölkədən getmək istəsələr, barbarlar onlara lap qadınlara olan kimi hücum edəcəkdilər. O, geyimi və davranışı ilə uzaq yürüşə getmək üçün öz hakimiyətini möhkəmləndirmək istəyirdi. Bu məqsədlə o, 30 min oğlan uşağını seçib, onları çox sayda hamilər təyin etdi ki, onlar yunan təhsili alsınlar və makedoniyalıların silahından istifadə edə bilsinlər. Onun vurulduğu gözəl Roksana ilə nikahı da, hamıya elə göründü ki, bu, onun niyyətinə tam uyğun gəlir, çünki nikah Aleksandri barbarlarla yaxınlaşdırdı, vurulduğu qızı başqa yolla deyil, nikahla ələ keçirdiyinə görə ona etimadla yanaşırdılar və onu ürəkdən sevdilər.

Dostları isə Aleksandrın barbarlara olan münasibətinə fərqli yanaşırdılar. Hefostion bunu bəyənirdi, Krater isə öz ata-baba qaydalarını sədaqətli olaraq qalırdı. Ona görə Aleksandr tez-tez deyirdi ki, Hefostion Aleksandrın, Krater isə çarın dostudur. Buna görə onlar bir-birinə gizli olaraq düşməncəsinə yanaşır və tez-tez sözləşirdilər. Bir dəfə onlar hətta bir-birinə qılınc çəkmişdilər. Aleksandr onları məzəmmət edib, barışdırmışdı.

Parmenionun oğlu Filot makedoniyalıları arasında böyük hörmətə malik idi. Lakin o, özünü kobud, yekəxana aparırdı, buna görə ona qarşı etimadsızlıq və paxıllıq meydana gəldi. Filot öz məşuqəsinə qəhrəmanlıqları barədə lovğalanır, hər şeyi özünə və atasının adına çıxır, Aleksandri onlara borclu olan bir uşaq adlandırır. Aleksandr bundan xəbər tutduqda, bir qadına Filota qarşı casusluq etməyi tapşırırdı.

Filot bundan xəbərsiz idi və çar haqqında lazım olmayan qaydada danışırdı. Aleksandr isə səbirlə buna dözürdü, onun atasının sədaqətinə bel bağlamaqda davam edirdi. Lakin düşmənləri Filota minlərlə ittihamlar yağdırırdılar. Nəhayət, Filot tutuldu və istintaqa cəlb edildi. Ona işgəncə verdilər, Aleksandr pərdənin arxasından baş verənlərin hamısını eşidirdi. Və Filot öldürüldü.

Onun ölümündən sonra Aleksandr təcili Midiyaya adamlar göndərdi ki, Parmenionu öldürsünlər. Bu həmin Parmenion idi ki, Filippə olduqca böyük xidmətlər göstərmişdi, çarı Asiyaya yürüş etməyə də, o, həvəsləndirmişdi. Onun üç oğlundan ikisi atasının gözü qarşısında döyüşlərdə həlak olmuşdu, üçüncü oğlu ilə birlikdə özü də həlak oldu.

Bütün bunların hansısa Aleksandrın dostlarına çardan qorxu tələqin edirdi. Bu hadisələrdən bir qədər sonra Klitin öldürülməsi baş verdi. Onun ölümü Filotunkundan da daha qəddarcasına oldu. Çarın qəzəbi və sərxoşluğu Klitin acı taleyinə xidmət göstərdi. Aleksandra Yunanıstandan meyvə gətirmişdilər. Meyvələrin gözəlliyindən və tərəvətindən qürurlanan çar Kliti çağırırdı ki, bunları göstərsin və bir hissəsini ona versin. Bir az əvvəl Aleksandr yuxuda görmüşdü ki, Klit Parmenionun oğlanları ilə qara paltar geyinmiş və onlar ölüdürlər. Çarın ziyafətində kimsə sərkərdələri ələ salan, onların barbarlara məğlub olması barədə mahnı oxuyurdu. Aleksandrın bu ifa xoşuna gəlirdi. Klitin hamıdan çox buna acığı tutdu. O dedi ki, barbarların və düşmənlərin arxasında makedoniyalıları təhqir etmək məqbul sayılmamalıdır. Aleksandr güman etdi ki, qorxaqlığı bədbəxtlik adlandırmaqla o, özünə haqq qazandırmaq istəyir. Klit buna belə cavab verdi ki, həmin qorxaqlıq səni ölümdən xilas etmişdi. Axı makedoniyalıların qanı və bu yaralar hesabına sən özünü belə yüksəltmişən, Filippdən imtina edib, özünü Ammonun oğlu adlandırmısan. Onlar bir-birlərinə acı sözlər deməyi davam etdirdilər. Yaşca böyük olanlar mübahisə edənləri sakitləşdirməyə çalışdılar. Klit dedi ki, qoy Aleksandr daha azad adamları öz ziyafətinə çağırmasın, barbarlar və qullar arasında yaşasın, çünki onlar onun pers paltarına təzim edəcəklər. Aleksandr qəzəbini soyuda bilməyib, almanı götürüb, Klitin üstünə atdı və xəncərini axtarmağa başladı. Truba çalana əmr etdi ki, həyəcan siqnalı versin. Klit dözməyib Yevripidin «Andromaxa»sından bir sətiri səsləndirdi:

“Ellinlərdə necə pis adət vardır!”

Bu vaxt Aleksandr mühafizəçilərindən birinin nizəsini qapıb, hədəf kimi onu Klitin üstünə atdı və nizə onun bədənini deşdi. Klit yıxıldı və Aleksandr bir andaca sakitləşdi. Cəsəddən nizəni çıxarıb, istədi ki, öz boğazına sancsın, lakin mühafizəçiləri onun əlindən tutub, yatağına apardılar.

Aleksandr bütün gecəni ağladı. Lakin münəccim onu başa saldı ki, baş verən hadisə çoxdan tale tərəfindən müəyyən edilmişdir. Aleksandr bu sözdən sonra bir qədər sakitləşdi.

Aleksandr Aristotelin qohumu, güclü filosof və natiq kimi tanınan Kallisfenlə də qəddarlıqla hərəkət etdi. Kallisfen çəkinmədən sözünü deyir və çar qarşısında əyilmirdi. Vaxtilə Aristotel demişdi ki, Kallisfen gözəl natiqdir, lakin ağılsız adamdır. Dostu Hefestion da Aleksandrı ona qarşı qızıışdırırdı. Ona görə də çara qarşı bir sui-qəsd hadisəsi açılanda, düşmənləri Kallisfeni də ittiham etdilər və çarı buna inandırdılar. Guya Kallisfendən soruşanda ki, necə məşhur olmaq olar, o, cavab vermişdi ki, «Bunun üçün ən məşhur adamı öldürmək lazımdır». Guya əsl sui-qəsdçini də məhz Kallisfen bu işə təhrik etmişdi. Lakin işgəncələrə məruz qalan qəsdçilərin heç biri Kallisfeni təqsirkar adlandırmamışdılar. Lakin Aleksandr təqsiri Kallisfenin də üstünə yıxmışdı. Hətta qəsdin hazırlanmasında Aristotelə də işarə etmişdi, çünki bir qohumu kimi Kallisfen onun evində böyümüşdü.

Kallisfeni 7 ay qandalda saxladılar, çar onu Aristotelin iştirakı ilə mühakimə etmək istəyirdi. Lakin Kallisfen xəstələndi, öldü, bu vaxt Aleksandrın özü də Hindistanda yaralanmışdı.

Aleksandr Hindistanı da fəth etmək istəyirdi, lakin bunu icra etməkdən daha çətini buna cəsarət etmək idi. Artıq Aleksandr qəzəbində daha qorxulu olmuşdu. Təqsirkarları cəzalandıranda isə daha amansız olurdu. Hindistana yürüş isə şərəfli olduğu kimi, həm də ağır və sərt bir iş idi.

Döyüşlərdə Aleksandr özünü çox təhlükələrə atırdı və bir neçə dəfə ağır yara almışdı. O, inadkarlığı ilə taleyi aldatmaq istəyirdi, hesab edirdi ki, cəsurlar üçün heç bir maneə, qorxaqlar üçün isə heç bir dayaq yoxdur. Bir dəfə çayı keçmək lazım gələndə özünü danladı ki, niyə üzməyi öyrənməmişdir. Hindistanda Misir qədər böyük əraziyə hökmranlıq edən Taksillə o, dostlaşdı və ona qiymətli hədiyyələr verdi. Lakin hind filosoflarına o, nifrət edirdi. Çünki onlar azad xalqları üsyana çağırırdılar. Hindistan subkontinentinin şimalındakı dövlətin başçısı Pora qarşı müharibə aparıb, onu məğlub etdi. Por Aleksandrın Gidasp çayının gur sularını keçdiyini görəndə döyüşdə fillərdən istifadə etdi. Por özü də filin belində idi. Nəhayət, Poru əsir götürdülər. Aleksandr onunla necə davranmağı soruşduqda Por dedi: «Çar kimi». Ona görə də Poru satrap təyin edib, çarlıq etdiyi vilayətin hakimiyyətini bütünlüklə ona verdi. Porla döyüşdə Aleksandrı məyus edən Butsefalın ölməsi oldu, at aldığı yaralardan ölmüşdü. O, çayın sahilində onun adı ilə adlanan şəhər saldı.

Makedoniyalıların da döyüş ruhu azalmışdı və onlar Hindistanın dərinliklərinə getmək istəmirdilər. Makedoniyalıları Aleksandrın geniş Qanq çayını

keçməsinə müqavimət göstərdilər. Bu ölkəni isə işğal etmək də o qədər çətin deyildi, çünki sakinlər öz çarlarına nifrət edir və onlardan əhalinin zəhləsi gedirdi.

Aleksandr okeanı görmək üçün çoxlu qayıqlar və yelkənli gəmilər düzəltdirdi. Bir əyalətdə o, az qala öldürülmüşdü, nərdivanla divarın üstünə qalxıb, oradan düşmənin ortasına tullandı. Bu vaxt onun yanında iki mühafizəçisi var idi. Barbarlardan biri onu yaraladı və Aleksandr özü həmin barbarı öldürdü. Aleksandrı mühafizəçiləri çadıra apardılar. Ölümcül təhlükədən qurtarsa da, zəif olduğundan onun uzun müddətli müalicəyə ehtiyacı var idi.

Aleksandr Hindistanda çoxlu müdrik adamlarla ünsiyyətdə olmuşdu və onların müxtəlif məsələlər barədə cavabları onu heyran etmişdi.

Əsgərləri qiyam qaldırıb, irəli getmək istəmədiklərindən Aleksandr geri, Persiyaya qayıtmağa məcbur oldu. Qoşunun bir hissəsini gəmilərlə göndərdi, özü isə qalan hissə ilə quru yolla qayıtdıqda çox ağır vəziyyətləri yaşamağa başladı. Dözülməz isti, aclıq çoxlarını məhv etdi. İki aydan sonra Aleksandr bu ölkəni tərk edə bildi.

Persiyaya qayıtdıqdan sonra Pasarqadada Aleksandr Kirin qəbrinin qarət edildiyini eşitdikdə, bunu edənləri edam etmək göstərişini verdi. Kirin qəbirüstü yazısı onu çox mütəəssir etdi. Yazıda deyilirdi: «Ey insan, kim olursansa ol, haradan gəlirsənsə gəl, mən bilirəm ki, sən gələcəksən, mən Persiya dövlətini yaradan Kirəm. Bədənimə örtən bir ovuc torpaqdan məni məhrum etmə». Bu sözlər ona dərin və güclü təsir göstərdi və o, insan taleyinin dolanbacları barədə fikrə daldı.

Suzada Aleksandr Daranın qızı Statiraya evləndi, bu vaxt o, 10 min makedoniyalı əsgəri də persiyalı qızlarla evləndirdi və onlara qiymətli cehiz verdi. Toyda iştirak edənlərə qızıl qədəh hədiyyə verildi. 30 min gənci isə Aleksandr təhsil almağa cəlb etdi. Makedoniyalılar qorxurdu ki, çarın onlara münasibəti pozulacaqdır, onların yerini bu gənc perslər tutacaqdır.

Ekbatanda Aleksandrın yaxın dostu Hefestion xəstəlikdən vəfat etdi. Aleksandr bu dərddə dözə bilmirdi. Babildə isə bəzi əlamətlər onda ümitsizlik yaratdı. Bir ziyafətdə həddən çox içdi və belində ağrı hiss etdi, əslində, o, isitmədən əziyyət çəkirdi, susuzluq hiss etdi və sayıqlamağa başladı və o, öldü.

Bu qəmli hadisə b.e.ə. 323-cü ilin 13 iyununda baş verdi. Həmin vaxt onun 32 yaşına var idi. Onun on ilini Asiyadakı və Afrikadakı hərbi yürüşlərdə keçirmiş, tarixi də təəccübə salan qələbələr qazanmışdı. Özünün digər məşhur varislərinin

çoxundan bir dəfə də olsun məğlubiyyətə uğramamaqla fərqlənmişdir. O, həm də dahiyənə ağılı ilə Qərblə Şərqi birləşdirməyə çalışırdı və əhəmiyyətinə görə imperiyasından da böyük olan Ellinizm adlı irsini qoyub getmişdi. Ellinizm Şərqdə elmin, mədəniyyətin, şəhərsalmanın inkişafına əvəzsiz xidmət göstərmişdi. Lakin onun ölümü ellinizmin yayılmasına mane olmasa da, onun dayaqlarının möhkəmliyini sarsıtmamış qalmadı. Tale ona qarşı belə ədalətsizcəsinə davranmasaydı, o, çox cavan yaşında həyatı tərk etməsəydi, dünyanı yenidən qurmaq barədə kəşfləri onun hərbi qələbələrini, bəlkə də, kölgədə qoya bilərdi. Lakin tarix feilin lazım formasını tanımır, Makedoniyalı Aleksandrın ölümü də həyatı kimi dünyaya öz təsirini göstərməmiş qalmadı. Ən başlıcası, onun ellinizm adlanan irsi çürümədi, məhv olmadı, Şərqlin xeyli hissəsinin sifətini dəyişdirməyə müvəffəq oldu. Yeni eranın sonrakı əsrlərində Şərq də bəşəriyyətin elminin, mədəniyyətinin inkişafına böyük xidmətlər göstərdi. Avropanı tək cə saldığı şəhərlərlə deyil, böyük elmi kəşflərlə, həm də antik elmi, fəlsəfəni bərpa edib, Qərbdə yaranan Renessansa möhkəm bünövrə yaratdı.

Heç kəsdə şübhə yaranmamışdı ki, Aleksandrı zəhərləmişlər, bu barədə yalnız onun ölümündən beş il sonra anası Olimpiada bu çuğul üslubundakı xəbərə inanıb, çoxlarını edam etdirdi. Birinin cəsədini qəbirdən çıxarıb atmışdılar ki, guya o, Aleksandra zəhər veribmiş. Lakin çoxları çarın zəhərlənməsini uydurma adlandırırırdı. Aleksandrın meyitində heç bir zəhərlənməni sübut edən əlamətlər görünməmişdi.

Roksana bu vaxt hamilə idi və makedoniyalılar ona hörmətlə yanaşırdılar. O isə çarın digər arvadı Stratiraya nifrət edirdi, onu və bacısını hiyləgər məktubun köməyi ilə aldadıb öldürdü və cəsədlərini quyuya atıb, üstünü torpaqla örtüdü. Bu işdə ona Makedoniyanın hökmdarı Perdikka köməklik göstərmişdi. Aleksandrın ölümündən sonra o, böyük hakimiyyətə yiyələnmişdi. Kassandr isə Makedoniya hökmdarı olanda Roksana və onun Aleksandrın oğlunu öldürdü. Buna qədər o, çarın anası Olimpiadanı da edam etdirmişdi.

Aleksandr tək cə dahi sərkərdə deyildi, onun mənəvi dünyası da olduqca zəngin idi. Onun Asiyanı işğal etməsi 8 il davam etmişdi.

Qay Yuli Sezar

B.e.ə. I əsrin birinci yarısı Roma tarixində iki mühüm xüsusiyyətlə xarakterizə olunurdu: hakimiyyət uğrunda bir neçə qüdrətli şəxsiyyətlərin toqquşması və onların münaqişələrindən yaranan vətəndaş müharibələri ilə.

Senatın iki qeyri-adi hərbi təyinatları hesabına Krass və Pompey kimi iki güclü tarixi fiqura irəli çıxıb, yüksək mövqelərə çatdı. Krass ağılsız ölçüdə varlı idi və hətta deyirdilər ki, o, Romanın çox hissəsinə malikdir. Spartakın başçılıq etdiyi qul üsyanının yatırılmasında da fərqlənmişdi. Pompey b.e.ə. 77-ci ildə İspaniyada mühüm hərbi komandanlıq vəzifəsi əldə etmişdi və hərbi qəhrəmana çevrilmişdi. Onlar birlikdə b.e.ə. 70-ci il üçün konsul seçilmişdilər. Konsulluğa başlayanda tribunların hakimiyyətini bərpa etdilər, bu hakimiyyəti isə onların xidmət etdiyi diktator Sulla ləğv etmişdi. Pompey həm də Pont çarı Mitridatı məğlub etməklə, Şərqdə böyük sərvət toplamışdı.

Yuli Sezar (b.e.ə. 100–44-cü illərdə yaşamışdır) öz siyasi karyerasının başlanğıcından populyarların mənafeyini müdafiə edən natiq idi. Mari onun xalasının əri idi və o, Marinin dostları qrupunun siyasi gücünü müdafiə edirdi. Edil və pretor vəzifələrini tutduqdan sonra hərbi komandan kimi İspaniyaya göndərilmişdi. B.e.ə. 60-cı ildə oradan qayıdıb, triumf aldı və konsul vəzifəsi üstündə mübarizə apardı, bu onu senat daxilində yüksək bir yerə qoyacaqdı. Sezar senator yoldaşları olan Krass və Pompeyə qoşuldu. Tarixçilər onların koalisiyasını birinci Triumvirat adlandırırlar.

Onlar siyasi sahədə dominantlıq edirdilər. Sezar b.e.ə. 59-cu il üçün konsul seçildi və populyarlar məclisindən triumvirlərin təməl məqsədləri üçün istifadə etdi. Pompey öz veteranları üçün Şərqdə məskunlaşmaq hüququ və torpaq aldı. Sezar isə beş il müddətinə Qalliyada xüsusi hərbi kompaniya keçirmək səlahiyyətinə yiyələndi.

Sezarın işləri Qalliyada o qədər yaxşı idi ki, Krass və Pompey hərbi kampaniyanın dəyərini bir daha reallaşdırmaq istədilər. Onlar b.e.ə. 55-ci il üçün yenidən konsul seçildilər. Sezarın Qalliyada olması daha 5 il müddətinə uzadıldı. Krass Suriyada, Pompey isə İspaniyada prokonsul kimi komandanlığı əldə etdilər. Krass b.e.ə. 53-cü ildə Parfiya ilə döyüşdə öldürüləndə, bu hadisə, iki qüdrətli şəxsi öz orduları ilə birlikdə birbaşa rəqabətə cəlb etdi.

Sezar Qalliyada olduğu vaxtı həm də şöhrət əldə etmək və hərbi təcrübə qazanmaq üçün istifadə etdi. O, çox sayda kampaniyalar apardı, onlar 2 milyon nəfər adamın- kişilərin, qadınların və uşaqların ölümü hesabına başa gəlmişdi. Hərbi lider kimi Sezar daim ciddi, şəxsi təhlükələrlə üz-üzə gəlməyə hazır idi.

Baxmayaraq ki, o, ürək keçməsindən əziyyət çəkirdi, ümumən zəif səhhətə malik idi, lakin açıq havada yatır, hər cür çətinliklərə dözüdü.

Sezarın apardığı müharibələr, qərarçilik etmək və qullara sahib olmaq hesabına onu kifayət dərəcədə varlanmağa qadir etdi. O, əvvəllər siyasi vəzifələr tutmaq üçün aldığı borc pulların hamısını qaytara bildi. Onun ordusu özünə loyal olan veteranlardan ibarət idi. Heç şübhəsiz, senatorların əksəriyyəti Pompeydən və Sezardan tələb etdilər ki, müddət bitdiyinə görə komandanlıqdan əl çəkib, öz ordularından imtina etsinlər. Onların ikisi də buna razılıq vermədi. Senat Pompeyi daha zərərsiz sayıb, Sezardan tələb etdi ki, komandanlığını atsın və Romaya özəl şəxs kimi qayıtsın. Ümumi qayda belə idi. Bu işə Sezar üçün qəbul edilməz idi, onu tam qaydada düşmənləri qarşısında kövrək bir imkanı olan şəxsə çevirəcəkdi.

O, öz ordusunu saxlamaq variantını seçdi və b.e.ə. 10 yanvar 49-cu ildə Rubikon çayını keçib, İtaliyanın içərilərinə doğru hərəkət etdi. Bu çay əyalətin cənub sərhədi idi. İndi də «Rubikonu keçmək» ifadəsi geri qayıtmağa qadir olmamaq mənasını verir. Sezarın qədim bioqrafı xəbər verir ki, o, qoşunlarına dedi ki, «Hətta biz indi də geri dönə bilərik, lakin bu kiçik körpünü keçmişiksə, onda hər şey silah gücündən asılı olacaqdır».

Pompey, onun ordusu İspaniyada olduğundan, tərəfdarları ilə birlikdə Yunanıstana qaçdı. Orada onlar yeni ordu qaldırdılar. Bu vaxt Sezar müqavimət görmədən Romaya girmişdi. O, qoşunlarını Yunanıstana aparmaq üçün donanmanı təşkil etməklə məşğul oldu. B.e.ə. 48-ci ilin yazında Yunanıstandakı Farsal döyüşündə Sezarın veteranları bir gün ərzində Pompey qoşunlarını darmadağın etdilər. Pompey Misirə qaçdı, oradakı çar onun klientilərindən biri idi, lakin çarın müşavirləri Pompeyi öldürdülər.

Müharibə başa çatmaq bilmirdi. Misirdən qayıdarkən Sezar Pont çarı, Mitridatın oğlu Farnakı da asanlıqla məğlub etmişdi. Senatorların bəziləri, o cümlədən Kiçik Katon Pompeyin tərəfdarları kimi yeni qoşun toplayırdılar. Şimali Afrikadakı və İspaniyadakı qələbələrdən sonra Sezar zəfər çalmış fəth kimi b.e.ə. 45-ci ildə Romaya qayıtdı.

Sezar belə qərara gəldi ki, buxovlanmamış rəqabətin köhnə qaydasından xilas olmaq mümkün olmayacaqdır. Həm də Roma onun, yüksək siniflərin olduqca xoşlamadığı çar titulu götürməsinə hələ hazır deyildi, lakin Sezarın ondan imtina etmək niyyəti də yox idi, çünki şöhrəti də buna yiyələnməyə imkan verirdi. B.e.ə. 47-ci ildə Sezar rəsmi qaydada diktator elan edildi, üç il sonra isə ömürlük diktator oldu. O, vəzifələri tutmaq uğrunda seçkilərə nəzarəti də öz əlində saxlayırdı,

tərəfdarları da onun təklif etdiyi namizədləri seçirdilər. Romanın mütləq hökmdarı kimi o, bir sıra ambitsiya xarakterli islahatlar həyata keçirdi. Senatın üzvlərinin sayını 900-ə çatdırdı, tərəfdarlarının çoxu senat üzvlüyünə yiyələndi. Şimali Afrikada, Qalliyada və İspaniyada Roma vətəndaşlarından ibarət koloniyalar yaratmaqla, həmin ərazilərin romanlaşmasına start verdi. O, cəhd edirdi ki, ərazilərin idarə edilmələrində rəasional qayda yaratmaq üçün İtaliyanın şəhərlərindəki icra strukturları tanınsın.

Sezar həm də alicənablığı ilə seçilirdi, ona müxalif olan respublika liderlərinin çoxunu himayə edirdi, onların Romaya qayıtmalarına da icazə verdi. O, həmçinin Roma təqvimini Misirdəki Günəş ili qaydasında qəbul etdi. Bu, Yulian təqvimi adlanırdı. Sonralar, 1582-ci ildə həmin təqvimə bəzi düzəlişlər edilməklə, müasir təqvimin bünövrəsi qoyuldu. O, çoxlu tikinti layihələrini həyata keçirmək istəyirdi. Şərqə yürüş etməyi də arzu edirdi, bununla da hətta Böyük Aleksandrın şöhrətini ötüb-keçmək istəyirdi.

B.e.ə. 44-cü ildə aparıcı senatorlar qrupu onun ağalığına nifrət etməklə, onu qətlə yetirdilər. Onlar əmin idilər ki, köhnə respublika sistemini geri qaytara biləcəklər. Reallıqda isə, onlar ancaq səhnəni digər vətəndaş müharibəsi üçün açdılar, həmin müharibə isə respublika quruluşuna ölümcül zərbə vurdu. Beləliklə, hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə səngimək bilmirdi.

Sezarın varisi və götürülmüş oğlu, nəvəsi olan Oktavian, bu vaxt onun 19 yaşı var idi, Sezarın bəzi legionları üzərində komandanlığı ələ keçirdi. O, senatı məcbur etdi ki, onu konsul adlandırsınlar. Sezarın müttəfiqi Mark Antoni və Markus Lepidlə, bu adam Sezarın süvari komandiri olmuşdu, öz qüvvələrini birləşdirdi. Onlar İkinci Triumvirat yaratdılar və əslində, Romanı idarə etməyə başladılar. Onların ilk biabırçı aktı Sullanın proskripsiya siyahısını bərpa etmək oldu. Bir qədər sonra ittifaq düşmənçiliyə çevrildi. Sezarla Pompey kimi, Oktavianla (Oktavi Avqustla) Mark Antoni barışmaz düşmənə çevrildilər, bir-biri ilə vuruşdular.

Pompey kimi Antoni də məğlubiyyətə dözmədi, öz sələfindən fərqli olaraq Aleksandriyada özünü intihar etdi. Onun Kleopatra ilə eşq macərası seçdiyi siyasi liderliyin məhvinə apardı.

Qay Yuli Sezar çoxtərəfli istedadla malik olan bir şəxsiyyət idi. O, mahir natiq idi, «Qalliya müharibəsi barədə qeydlər» əsərini yazmışdı. Yeddi kitabdan ibarət olan bu memuarında 7 il ərzində orada baş verən hadisələr təsvir olunurdu.

Bu illər həm də onun ayrı-ayrı xalqlar üzərində çaldığı parlaq qələbələrlə əlamətdar idi.

Böyük alman tarixçisi Teodor Mommzen (1817–1903-cü illər) «Romanın tarixi» əsərində Sezarı dövlət xadimi kimi təqdim etməklə yanaşı, onun malik olduğu qeyri-adi qabiliyyətlərini də təsvir edir. O, Sezar haqqında yazırdı: «At çapmaqda və qılıncla döyüşdə özünün istənilən döyüşçüsü ilə mübahisə edə bilərdi. Üzmək qabiliyyəti onun həyatını Aleksandriya yaxınlığında xilas etmişdi. Onun fiziki xüsusiyyətləri necə idisə, ruhu da elə idi və o, eyni vaxtda bir neçə işi görmək bacarığı ilə də fərqlənirdi. O, heç vaxt öz tərəfdarlarından uzaqlaşmırdı, daim dostlarının tərəfini saxlayırdı. Sezar ehtiraslı adam idi; lakin ehtiras heç vaxt onu üstələyə bilmirdi...

Ədəbiyyat onu uzun müddət ərzində ciddi məşğul etmişdi... O, şeirlər yazırdı, lakin onlar zəif idi. Onu ancaq astronomiya və təbiət elmlərinə dair məsələlər maraqlandırır...

Ona gəncliyində qadın məhəbbətinin gözəlliyi işıq saçmışdı, onun şüaları isə ruhunda qalmışdı. O, onu çox məyus edən sonrakı illərdə meydana gələn saçının tökülməsindən yaranan keçəlliyini ustalıqla dəfnə çələngi ilə örtürdü. O, çox müxtəlif işlərdən yapışanda, onların hamısı bir böyük məqsədə yönəlirdi, ona isə şəxsiz sədaqətlə və ardıcılıqla xidmət edirdi.

Hərbi monarxiyanın banisi olmaqla, o, (Napoleondan fərqli olaraq – *müəllif*) nə marşal iyerarxiyasının, nə də pretorianların idarəçiliyinin yaranmasına imkan vermədi. Tam harmoniya, bir dövlət xadimi kimi onun fəaliyyətinin əla xüsusiyyətindən ibarət idi.

Hələ sağlığında düşmənlərinin çoxu və hətta dostları da bu fikirdə idi ki, onun belə niyyəti var imiş ki, özünü Roma çarı elan etməyə məcbur etsin».

Qədim yunan tarixçisi və yazıçısı Plutarx (b.e. 45-127-ci illərində yaşamışdır) isə özünün çoxcildlik «Müqayisəli həyat təsvirləri» əsərində Sezarın ölüm səhnəsini qələmə almışdır:

«Sezarın mübarizəsinin və öldürülməsinin baş verdiyi yer Pompey tərəfindən tikilmiş və onun teatrının yanında olan, gözəl bəzədilmiş binalardan biri idi. Bu binanın içərisində Pompeyin heykəli yerləşirdi... Burada Tulli iki əli ilə Sezarın toqasından tutub, onu boynundan çıxarmaq istədi, bu, hücumu başlamaq signalı idi. Kaska birinci olaraq, qılınıcı onun peysərinə vurdu, lakin yara dərin və ölümcül deyildi. Görünür, Kaska özünün dəhşətli əməlinin həyasızlığından

utanıbmiş... Qəsdən xəbəri olmayan senatorlar qorxularından donub, nə qaça, nə Sezarı müdafiə edə, nə də qışqıra bilirdilər. Öldürməyə hazır olan bütün qəsdçilər qınından çıxarılmış qılıncları ilə Sezarı əhatə etdilər, o, dövrəyə alınmış vəhşi heyvan kimi baxışlarını hansı tərəfə dikirdisə, üzünə və gözünə istiqamətlənmiş qılinc zərbələri ilə qarşılaşırdı. Çünki qərara alınmışdı ki, bütün qəsdçilər qətlə iştirak etməlidir və elə bil ki, onların hər biri qurbanın qanını dadmalı idi. Ona görə də Brut (səhbət Mark Brutdan gedir - müəllif) Sezarın xayasına zərbə vurdu, bir sıra yazıçılar söyləyirlər ki, qəsdçilərdən qorunmaq istəyən Sezar ora-bura sıçrayır və qışqırırdı, lakin Brutu yalın qılıncla gördükdə toqasını başına keçirib, özünü zərbə altına saldı.

Görünür, ya qəsdçilər Sezarın cəsədini Pompeyin heykəlinin oturacağına tərəf itələmişdilər, yaxud da ölən bədəni təsadüfən ora düşmüşdü. Fikirləşmək olardı ki, Pompeyin özü əleyhdarından qisas almaq üçün gəlib çıxmışdır. Sezar yaralarla örtülmüş şəkildə onun ayaqlarının yanında sərilməmişdi. Xəbər verildiyinə görə, ona 23 yara vurulmuşdu».

Bəziləri isə yazırdılar ki, oğlu kimi münasibət bəslədiyi Brutun ona zərbə vurduğunu gördükdə, Sezar dəhşətə gəlib demişdi: «Et tu, Brut?» – «Səndəmi, Brut?» Brutun ona xəyanət edəcəyini o, heç cür gözləmədiyindən, bu qısa ifadəni dilinə gətirmirdi.

Sezarın yaxın silahdaşı Mark Antoni Forumda (bəzilərinə görə Mars çölündə) ölən cəsədi yandırıldıqda əlində tutduğu mulyajda bu yaraların sayına uyğun gələn deşikləri xalqa göstərmişdi. Həm də sui-qəsdçilərə olan qəzəbi qızıqsırmaq üçün elan etmişdi ki, Sezar, özünün miras qalmış vəsaitinin yarısının xalqa paylanmasını vəsiyyəət etmişdir. Bu qəfləti maddi qazanandan cuşa gələn plebeylər qəsdçilərdən qisas alınmasını tələb etmişdilər.

B.e.ə. 43-cü ildə isə Makedoniyadakı Filippidə gedən döyüşdə triumvirlər Mark Antoni və Oktavi, Sezarın qatilləri üzərində qələbə çaldılar. Qətlin əsas təşkilatçıları olan Qay Kaska və Mark Brut məğlubiyyətə görə özlərini intihar etdilər. Ümumiyyətlə, Sezarın qətlinin bütün iştirakçıları – sui-qəsdçilər çox keçməmiş həyatı tərk etdilər və onlardan heç biri sağ qalmadı.

Sezarın əleyhdarları olan Kiçik Katon və böyük natiq Siseron da b.e.ə. 43-cü ildə öldülər. Katon Şimali Afrikada, Utika şəhəri yaxınlığında düşməyə təslim olmamaq üçün özünü öldürdü, Siseron isə Mark Antoninin göndərdiyi qulun qılinc zərbəsi ilə həyatla vidalaşdı.

* * * * *

Qay Yuli Sezar öz mənşəyini ilahiləşdirməyə də cəhd etmişdi. O, həqiqətən də, tanınmış patritsi nəslindən idi, bu nəsil Yulilər adlanırdı. Guya bu nəslin əcdadı ilahə Veneranın nəvəsi Eneyin oğlu Yuli idi. Sezarın siyasi və hərbi uğurları çoxaldıqca, onun ilahi mənşəyinə olan şübhə müvafiq olaraq azalırdı.

Yuli Sezar b.e.ə. 100-cü ildə anadan olmuşdu. Həmin il romalılar Marinin komandanlığı altında tevtonların və kimvrlərin basqınını dəf etmişdilər.

Qay Yulinin xalası Yuliya həmin sərkərdənin arvadı idi. Qayın 16 yaşı olanda onu Marinin silahdaşı olan Korneli Tsinnanın qızına evləndirdilər. Mari və onun yaxını ilə qohumluq gənc oğlana parlaq gələcək vəd edirdi. Lakin Sezarın bəxti gətirmədi, diktator Sullanın hakimiyyətə gəlməsi ilə onun nüfuzlu havadarlarının qüdrətinə son qoyuldu.

Sulla vaxtilə Afrikada, Numudiya çarı Yuqurtaya qarşı müharibədə öz komandanı olmuş Mariyə nifrətlə yanaşırdı. Sulla vaxtilə gənc Pompeyin öz şərəfinə triumf təşkil edilməsi tələbinə də istehza ilə yanaşıqda, Pompey ona kəskin «Qədimdən insanlar batan günəşə deyil, çıxan günəşə sitayiş edirdilər» cavabını vermiş, Sullanı batan, özünü isə çıxan günəşə bənzətmişdi.

Mariyə qarşı isə onun əvvəlki zabiti olan Sulla amansız düşmənə çevrilmişdi. Ona görə də Sezardan tələb etdi ki, arvadının atasının Mariylə yaxınlığına görə onu boşasın. Sezar bu tələbi rədd etdikdə, Sulla onun əlindən arvadının cehzlərini aldı və onu ata irsindən məhrum etdi. Sezarın həyatı da təhlükədə idi. Diktator Sullanın icad etdiyi “proskripsiya siyahısına” düşənlər məhv edilirdi. Sezar da diktatorun qəzəbindən xilas ola bilməzdi. Ona görə də gizlənməyə məcbur oldu, hər gecə öz sığınacağına dəyişirdi. XX əsrin ikinci yarısında Fələstin azadlıq hərəkatının lideri Yasir Ərəfat da İsrailin “Mossad”ının qəsdindən qorunmaq üçün hər gün ayrı-ayrı yerlərdə gecələyirdi.

Sezar öz tanışları hesabına məhv olmaqdan xilas ola bildi. Onlardan bəziləri Sullaya yaxın olduğundan, diktatoru dilə tutdular ki, onu ölümə məhkum etməsin. Çünki Sulla heç kəsə mərhəmət göstərmirdi, çox sayda senatoru da məhv etmişdi. Öz hərəkatına haqq qazandırmaq üçün senatda eybəcər bir misal da çəkmişdi. Əkinçi sahəsini şumlayanda, birə onu dişləməyə başladı. O, işini dayandırıb, paltarını soyunub, çırpdı. Birə yenə öz işini görməkdə davam etdiyindən, o, yenidən paltarını soyunub, birədən qorunmaq üçün çırpıb, təkrarən geyindi. Lakin

birə onu dişləməkdə davam edirdi. Onda hirslənən əkinçi paltarını çıxarıb, ocaqda yandırdı. Misala əsaslanaraq dedi ki, mən də düşmənlərimi beləcə məhv edəcəyəm.

Sulla Sezar barədə xahiş edənlərin səfehliyinə gülüb demişdi ki, onlar başa düşmənlər ki, “bu oğlan uşağında yüzlərlə Mari gizlənir”. Lakin Sezarı ağır cəzalandırmadı, ona aman verməyi qərara aldı. Lakin Sullanın onun barəsində dediyi sözlər ona çatdırılanda, Sezar İtaliyanı tərk etməyə məcbur oldu.

Kiçik Asiyada, Vifiniyada Sezar bir müddət Roma ordusunda xidmət etdi. Orada guya onun ölkənin hökmdarı Nikomedlə intim yaxınlığı barədə dolaşan şayiə ömrü boyu onu müşayiət etmiş, əxlaqının qüsurlarını təsdiq edən bir amilə çevrilmişdi. Sonralar onun əleyhdarlar deyirdilər ki, Sezar bütün arvadların əri, bütün kişilərin arvadı olmuşdur.

O, xeyli macərələri də yaşamalı olmuşdu. Bir dəfə dəniz quldurları onu əsir götürmüş, yalnız girov pulu hesabına xilas ola bilmişdi. Azad olandan sonra o, dəniz quldurlarından qisas almaq üçün bir neçə hərbi gəmi təşkil edib, onların arxasına düşdü. Onları tutub, verdiyi pulları geri aldı. Sonra o, heç bir məhkəmə hökmü olmadan quldurları çarmıxa çəkdi.

Sezar Romaya qayıdanda Sulla artıq sağ deyildi. İki ilə qədər diktatorluq edən Sulla könüllü olaraq vəzifəsindən getmiş və istirahət vaxtı ölmüşdü. Lakin ondan qorxu hələ qaldığından, Sezar Romaya qayıtmağa cəsarət etmirdi. Ona görə də yunanların Rodos adasına getdi ki, orada natiqlik sənətinə yiyələnsin. Həmin dövrün Romasında siyasi fəaliyyətdə uğur qazanmaq üçün bəlağətli çıxış etmək mühüm vasitə hesab olunurdu. Böyük natiq Siseron da güclü nitq qabiliyyətinə yiyələnməyə Yunanıstanda nail olmuşdu. Sezar həmin adada Siserona müəllimlik etmiş Apolloniya Molondan dərs almışdı. Gərgin əmək öz nəticəsini verdi, onun bəlağətli çıxışlarına müasirləri heyran qalırdılar. Onu o qədər də sevməyən Siseron da Sezarın qabiliyyəti barədə laqeyd qala bilməyib, onun iti, yığcam və ifadəli nitqə malik olduğunu etiraf edirdi.

Sullanın ölümündən sonra onun əleyhdarı Romada diktatura rejiminə qarşı üsyan qaldırdılar. Bundan Sezar özünün vətənə qayıtması şansı kimi istifadə etdi. Lakin anasının məsləhəti ilə üsyanda iştirak etmədi və əvvəldən gözlənilən kimi, üsyan məğlubiyyətlə nəticələndi.

Sezar cəsarətlə aristokrat partiyasının rəhbərliyini məhkəməyə cəlb etməklə, xalqın məhəbbətini qazandı. Populyarlığa can atdığına görə o, hamı ilə mehriban

davranırdı, zəngin qonaqlıqlar təşkil edir, o qədər də çox olmayan pulunu bu məqsəd üçün xərcləməkdən çəkinmirdi.

Sezarın belə davranışı heç kəsdə şübhə doğurmurdu. Əslində isə onun çox uzağa gedən planları var idi. O, çoxlarını məəttəl qoya bilirdi. Sullanın vətənin düşməni elan etdiyi Marinin arvadı olan xalasının dəfnində ilk dəfə Sezar Forumda çıxış etdi. O, təkcə böyük Roma sərkərdəsinin fəaliyyətinə yüksək qiymət verməyə cəsarət etmədi, həm də tabutun arxasınca Marini təsvir edən portretin aparılmasına göstəriş verdi. Bu, xalqa qəribə gəlirdi, çünki Sulla hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra belə mənzərəni heç vaxt görməmişdi. Sullanın tərəfdarları olan kübarlar Sezarın bu hərəkətindən narazı qalmışdılar, lakin bu, xalqın xoşuna gəlmişdi. Həm də Romanın mərkəzində, Kapitolu təpəsində Marinin qızıl suyuna çəkilmiş heykəlini qoydurmaq üçün Sezarda ciddi həvəs yarandı.. Heykəlin üzərindəki yazıda sərkərdənin ədalətsiz olaraq yaddan çıxmış qələbələri barədə məlumat verilirdi. Senat isə populyarların xalq partiyasının belə bərpasından ciddi qaydada narahat olmuşdu.

Sezarın Marinin xatirəsi ilə öyünməsi də əbəs deyildi, çünki son yüz ildə onun əcdadlarından heç kəs dövlətdə yüksək vəzifə tutmamışdı. Roma qanunlarına görə, vətəndaş konsul olmamışdan əvvəl ardıcıl olaraq bütün əvvəlki respublika vəzifələrini tutmalı idi, başqa sözlə, kvestor, edil, pretor olmalı idi. Hər bir vəzifənin icra müddəti başa çatdıqdan sonra, bir ildən az olmayaraq Romanın valisi və ya nümayəndəsi kimi əyalətdə işləməli idi. Az adama konsul olmaq xoşbəxtliyi qismət olurdu, bu seçkili vəzifələrin hər birini tutmaq üçün külli miqdarda pul xərcləmək lazım idi. Sezar respublikada fəxri vəzifələrə yiyələnməyə can atanda böyük məbləğdə vəsait xərcləməyi heç də əsirgəmirdi. Elə görünürdü ki, boş şöhrət üçün o, çox pul xərcləyir, əslində isə müqayisədə azacıq xərc hesabına böyük imkanlara malik olurdu.

İlk vəzifəni əldə etmək üçün Yuli Sezar ziyafətlərə və qonaqlıqlara böyük məbləğdə pul xərclədi, onlardan çoxunu borc almışdı. Bu dövrdə o, Spartak üsyanının qalibi sayılan varlı Krassa yaxınlaşmışdı. O, Pompeyi kənarlaşdırmaq üçün Sezara pulla köməklik göstərmişdi. Pompeylə isə o, birgə konsulluqları vaxtı rəqabətə girmişdi.

Kvestor seçilən Sezar İspaniyada xidmət etdi, Romaya qayıdıb, öz namizədliyini edilliyə verdi. Edilin səlahiyyətinə şəhərin bəzədilməsi, həmçinin oyunların və tamaşaların təşkili daxil idi. Sezar Roma vətəndaşlarının yığıncaq keçirdiyi təkcə Forumu deyil, Kapitolu təpəsini də bəzədi. Həm də Romada ən

yüksək kahin vəzifəsi olan böyük pontifik rütbəsinə nail olmağı da qərara aldı. Kahinləri də xalq yığıncaqları seçirdi, bircə fərqlər orasında idi ki, onları hansısa müddətə deyil, ömürlük seçirdi. Böyük pontifik vəzifəsi təkcə dini deyil, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyırdı, çünki onlar təqvimlə, vəsiyyətlərlə, dövlət sənədləri ilə və vəzifəli şəxslərin siyahısını təşkil etməklə məşğul olurdular. O, ağır yarış xarakteri daşıyan seçkidə qalib gəlmişdi, onun bu qələbəsi optimatları çox qəzəbləndirmişdi.

Həmin ildə Katilina qəsdinin üstü açıldı. Katilinanın özü Etruriyaya qaçdı, tərəfdarları isə Romada qallarla xəyanət əlaqəsinə girdiklərini etiraf etdilər. Onların taleyi senatda həll olunurdu. İstintaq vaxtı məlum oldu ki, Krass və Sezar iki il ərzində Katilina ilə əlaqə saxlayırmışlar ki, onun köməyi ilə respublikada qeyri-məhdud hakimiyyətə yiyələnsinlər. Lakin varlı Krass Katilinanın cəsarətli planlarından qorxurdu, çünki o, öz tərəfdarlarına borcların məhv edilməsini və varlıların əmlakının bölüşdürülməsini vəd etmişdi. Ona görə də Krass qəsdçilərdən uzaqlaşmışdı və onları ifşa edən sənədləri konsul Siserona verdi.

Xalqın öz müdafiəçisi hesab etdiyi Sezar ali pontifik kimi hesab etdiyi vəzifəni tutduğuna görə çox populyar idi. Buna görə də təkzib olunmayan dəlillərin varlığına baxmayaraq, onu qəsdə iştirak etməkdə ittiham edə bilmədilər. Konsul əmin idi ki, Sezar öz təhlükəsizliyi naminə qəsdçilərin taleyi həll olunanda işə qarışmayacaqdır. Həm də Sezarın da ağılı yaxşı işləyirdi və cəsarəti çatırdı ki, senatorlar onun keçmiş yoldaşları olan qəsdçiləri ölümə məhkum edəndə, sakit qalsın, danışmasın. Xalq isə bunu ona bağışlamazdı ki, o, varlılara və aristokratlara qarşı mübarizəyə qalxmış adamları müdafiə etməsin.

Sezar senatda çox məharətli bir çıxış etdi. O, özünü elə göstərdi ki, guya qəsdçilər barədə heç də narahat olmur, daha çox senatorlar barədə narahat olur ki, onlar olduqca sərt tədbirlər həyata keçirməklə xalqın hiddətinin qalxmasına səbəb ola bilərlər. O, əslində, senatorları qorxutmaq istəyirdi, çalışırdı onları qəsdçilərin həyatını qoruyub saxlamağa inandırсын. O deyirdi ki, qanuna görə qəsdçilərin xalq yığıncağına müraciət etmək hüquqları vardır. Senatorlardan isə heç kəs istəmirdi ki, bu məsələ Romanın küçələrində və meydançalarında yoxsul kütlə tərəfindən həll edilsin. Sezar qəsdçilərin əmlakını müsadirə etmək və onların İtaliyanın müxtəlif şəhərlərində dustaq olmaları ilə kifayətlənməyi təklif edirdi. Lakin senat Sezarın xəbərdarlığına baxmayaraq, nəhayət, Katilina tərəfdarları olan qəsdçiləri ölüm hökmünə məhkum etdi.

Senatdan çıxanda, gənc aristokratlar kütləsi yalın qılıncla Sezarın üstünə cumdu, çox çətinliklə ona xilas olmaq müyəssər oldu. Lakin o, özü üçün vacib olan bir şeyi – sadə xalqın etibarını qoruyub saxladı.

Sonrakı ili Sezar Romada pretor – ali hakim vəzifəsini tutdu, bu vəzifə əhəmiyyətinə görə konsuldan sonra ikinci hesab olunurdu. Aristokrat partiyasının rəhbərlərini məhkəməyə cəlb etməklə, Sezar senatorları o qədər qəzəbləndirdi ki, onu vəzifəsindən kənarlaşdırdılar. Lakin bu, xalqın həyəcanına səbəb olduğundan, Senat öz qərarını ləğv etməyə məcbur oldu.

Bu hadisələrdən sonra Sezar İspaniyaya vali təyin olundu, burada o, varlanmaqla, öz borclarını ödəməyə qadir olacağına ümid edirdi. Lakin düşmənləri onu İspaniyaya buraxmamaq qərarına gəldilər. Onların öyrətməsi ilə borclu olduğu adamlar Sezarı əhatə edib, onu borclarını ödəməyə qədər, Romadan buraxmayacaqları ilə hədələdilər. Yuli Sezar yenə kömək üçün Krassa müraciət etməli oldu, axırncı lazım olan məbləği ona verdiyindən, Sezar əyalətə getmək imkanı əldə etdi.

Danışıklar ki, xoşagəlməz hadisələrdən cana yığılan Sezar öz nöqərləri ilə Qalliyadakı bir kasıb şəhərə gəldi. Sezar ona ünvanlanan bir qəribə suala cavab verdi ki, ” o, Romda ikinci olmaqdan, burada birinci olmağı seçərdi”. Çünki adamlar belə şəhərdə də hakimiyyət uğrunda intriqa getməsinə inanmaq istəmirdilər.

İspaniyada Sezar ilk əvvəl başa düşdü ki, onun can atdığı qeyri-məhdud hakimiyyəti yalnız sədaqətli qoşuna arxalanmaqla əldə etmək olar, bu məsələdə onun güvəndiyi şəhər yoxsulları elə bir fayda verə bilməz. Ona görə də əyalətdə əsas vəzifəsini varlanmaqda və özünə sədaqətli ordu yaratmaqda gördü. İspaniyada artıq ixtiyarında olan 20 koqortadan əlavə, o, 10 koqorta da yığdı, beləliklə, öz ordusunun tərkibini üç legionla çatdırdı. Sonra o, İspaniyanın qərb vilayətlərini okeana qədər işğal etməyə başladı. Orada yaşayan luzitanlar öz müstəqilliklərini saxlayırdılar. Bir sıra şəhərlər Sezara qapılarını könüllü açırdılar, onu isə daha çox pul əldə etmək maraqlandırır. Ona görə də o, qərar əmrini verdi. İspaniyada olduğu bir il ərzində Sezar özünə yaxşı var-dövlət topladı. Bu pullardan o, seçkilərdə istifadə edəcəkdi. Respublika epoxasında əsgərlər imperatoru, böyük qələbənin ona çatacaq bir haqqı kimi seçirdilər. Bu titula yiyələnən sərkərdə Romaya qayıdanda triumf, başqa sözlə, paytaxta təntənəli girməyi əldə etmək hüququnu qazanırdı.

Lakin Sezar triumfdan imtina etməyə məcbur oldu. O, Romaya tələsirdi ki, öz namizədliyinin sonrakı il üçün konsulluğa irəli sürsün. Triumf almağı arzu edən isə şəhər hüdudlarından kənarında gözləməli idi. Sezar təntənədən imtina etməyi qərara aldı ki, konsul vəzifəsinə nail olmaq hüququnu itirməsin.

Senat partiyasının müqavimətinə baxmayaraq, Sezar konsul seçildi. İkinci konsul isə barışmaz aristokrat olan Mark Bibul oldu. Varlı adamlar Sezarın qələbəsinin əhəmiyyətini azaltmaq istədilər. Senat qərar qəbul etdi ki, bu ilin konsulları əyalətə vali təyin edilməsinlər, konsul vəzifəsini bitirəndən sonra onlara əvəzində əhəmiyyətsiz və faydası olmayan vəzifələr veriləcəkdə.

Sezar anladı ki, təkliddə o, Senatın ona zidd olan hərəkəti ilə bacara bilməyəcəkdir. Krassla dostluğunu bərpa edib, onların ittifaqına Sezar görkəmli sərkərdə Pompeyi də cəlb etdi. Baxmayaraq ki, Krass və Pompey on il idi ki, rəqib olmaqla, bir-birlərini sevmirdilər. Sezar onları barışdırma bildi və inandırdı ki, təkliddə gücsüz olan qüvvələrini birləşdirdikdə, öz iradələrini Senata və xalq yığıncağına diqqət edə bilərlər. Pompey ümid edirdi ki, Krass və Sezarla ittifaq onunla birgə Şərqdə vuruşmuş veteran əsgərlərinin mükafatlandırılmasının əldə edilməsinə köməklik göstərəcəkdir. Ona görə də o, həvəslə Sezarla ittifaqa girdi və onun qızı Yuliyaya evlənməklə onunla qohum oldu.

Üç nəfərin ittifaqı – Triumvrat – əvvəldən gizli saxlanırdı. Lakin Senat Sezarın bütün təkliflərinə əks çıxmaqda davam edəndə, təkliflər isə pulsuz çörək paylamaq, koloniyalar yaratmaq və sairədən ibarət idi, o, Krass və Pompeylə birlikdə Foruma çıxıb, dostlarından xahiş etdi ki, xalqa faydalı olan qanunların keçməsinə mane olanların öhdəsindən əllərindəki silahla gəlsinlər. Hər ikisi özlərinin köməyini vəd etdi.

Bundan bir qədər sonra Pompey silahlı adamlarla Forumu tutdu və beləliklə, özünə və Sezara xeyirli olan qanunların təsdiq edilməsinə nail oldu. Şərqə yürüş vaxtı onun imzaladığı sərəncamlar da təsdiq edildi, veteranlar vəd edilən torpağı aldılar. Sezara isə, əvvəlki qərar dəyişdirilərək, konsulluğundan sonra Qalliya əyaləti və oradakı 4 legion komandanlıq veriləcəkdə. İkinci konsul Mark Bibul çalışdı ki, yeni qanunların qəbul edilməsini pozsun, lakin veteranlar zorla onu Forumdan qovdular. Sonrakı günü Bibul senatda protest elan etdi, lakin triumvurların qorxusundan heç kəsin onu müdafiə etməyə cəsarəti çatmadı. Bibul elə ümitsizliyə qapıldı ki, konsulluğun sonuna qədər evindən çölə çıxmadı. Sezar bundan sui-istifadə edərək, bütün işləri özünün istədiyi kimi həll edirdi. Ona görə

də həmin ilin konsulluğu Sezar və Bibulunku deyil, «Yulinin və Sezarın konsulluğu» adlanırdı.

Çox sayda senatorlar üçün qorxulu olan bu konsulluq başa çatanda, Sezar ona ayrılmış Qalliyaya yollandı. Bu ölkənin varlı imkanları ona gələcək triumflarının rəhni kimi görünürdü. Xalq yığıncağı ona Po çayının hər iki sahilindəki Ön Alp Qalliyasını idarə etmək hüququ verdi. Bu əyalət Romaya çox yaxın idi, Sezar əvvəlki tək oradan paytaxtdakı hadisələrin gedişinə təsir göstərə bilərdi. Pompeyin təklifi ilə Sezara həmçinin Narbon Qalliyasını idarə etmək də tapşırıldı. Bu əyalət Aralıq dənizinin sahilindəki zolaq olmaqla, İtaliyadan İspaniyaya qədər olan ərazini tuturdu. Bu ərazidə çox sayda tayfalar yaşayırdı və onlar bir-birlərinə qarşı düşmənçilik edirdilər. Yaxın qonşuları isə Roma tacirləri ilə ticarət aparırdılar. Burada xalq borc qulu olmağın ləğv edilməsinə çalışırdı.

Sezar b.e.ə. 58-ci ilin yazında Narbon Qalliyasına gəlib çıxanda onun yanına yerli əhalinin nümayəndələri gəldi. Onlar Qalliyaya hərbi müdaxilənin baş verməsi üçün yaxşı bəhanə rolunu oynayırdılar. Sezar bu əlverişli andan istifadə etməyə çalışdı ki, germanların qüdrətli tayfa başçısı olan öz rəqibini məhv etsin. Gelvetlər üzərində qələbə çaldıqdan sonra Sezarın yanına Şərqi Qalliyanın bütün xalqlarından nümayəndələr gəldi, onlar xahiş etdilər ki, germanların basqınlarının qarşısını almağa kömək göstərsin.

German tayfasının başçısı Arovistlə müharibə etmək üçün artıq bəhanə var idi və Sezar müharibəyə hazırlıq gördü. Hər şeydən əvvəl ordunun təchizatını təmin etmək lazım idi. Arovist Romadan gələn təchizat yolunu kəsmişdi. Sezarın düşərgəsində ruh düşkünlüyü yaranmışdı.

Sezar cəsarətli hərəkət etdi, ordusunu iki yerə bölüb iki legionu düşmənin arxasına göndərdi, onlar germanların ərzaq təchizatı yolunu kəsdilər. Sezarın əsas qüvvələri gəlib çıxanda isə germanlar darmadağın edildilər. Arovistin qoşunlarının çoxu qaçdıqları və çaydan keçdikləri vaxt həlak oldu.

Qall rəhbərləri arasında ölkəni birləşdirmək və müstəqil Qall dövlətini qurmaq istəyən adamlar var idi. Gelvetin məğlub edildiyi və germanlar Reyndən o tərəfə keçirildiyi bir vaxtda Roma ölkənin müstəqilliyinin başlıca təhlükəsinə çevrildi. Sezar şimal xalqı olan belqlərin hücumunu gözləmədən, Sena çayını keçib, öz legionlarını şimala apardı.

Belqlərin iri ordusu hücum edəndə Sezar qüvvələrini düşərgədə möhkəmləndirmişdi. O, hələlik döyüşdən qaçırdı. Tezliklə aclıq düşmən

tayfalarının dağılmasına gətirib çıxardı. Belqlər ərzaq problemini həll edə bilmirdilər. Demək olar ki, qan axıtmadan Sezar Qallianın ən döyüşkən xalqını hissələrə bölməyə qadir oldu və bu vaxt onların tabe edilməsi yalnız zamanın məsələsi idi.

Əvvəlcə Sezar öz uğuruna inanmırdı və hərbi hiyləgərlikdən şübhələnərək, geri çəkilmələri təqib etməkdən qorxurdu. Legionlar şimala doğru hərəkət edəndə isə belqlərin bir hissəsi romalıların tərəfinə keçdi. Yalnız Şərqi tayfaları müqavimət göstərirdi. Lakin onların taleyi artıq həll edilmişdi, çünki bu vaxt romalıların tək cəmiyyət hərbi deyil, həm də canlı qüvvə sahəsində üstünlüyü var idi. Sezar onların şəhərlərini mühasirəyə alıb, onları silahlardan imtina etməyə məcbur etdi. Lakin Qallianın şimalında müharibə hələ bir il də davam etdi. Bir döyüşdə iki roma legionu ağır vəziyyətdə olanda, Sezar şəxsi igidlik nümayiş etdirdi.

Konsulluqdan sonrakı ikinci ilini də (b.e.ə. 57-55-ci illər) Sezar birinci il kimi, Ön Alp Qalliyasında keçirdi. Lakin Romadan həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. Sezarın Romada olmadığı müddətdə Krassla Pompeyin münasibəti yenidən pisləşmişdi. Romalıları razı salmaq üçün triumvirlər qalibiyyətli nailiyyətlərə imza atmalı idilər. Roma quldarları Asiya əyalətlərindən gələn böyük var-dövlətə aludə olmuşdular.

Sezarın ilk qələbələri İtaliyadan ərazi cəhətcə ikiqat böyük arealı əhatə etsə də, hələ heç də Qallianın bütün əhalisini tabe etmək demək deyildi. Lakin Sezar romalıların əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq üçün ölkəni işğal etdiyini tezliklə elan etmək istədi. Axı bunu o, uzun müddət və səbirsizliklə gözləmişdi. Nəhayət, Sezar rəqiblərini qabaqlayıb, triumviratda birinci yerə çıxma bildi.

Anı əldən vermək olmazdı və Sezar hətta ondan utanmadı ki, Roma əsgərinin ayağı hələ Qərbi Qalliyaya dəyməmişdir, ölkənin cənubu da azad olaraq qalırdı. Hətta romalıları müttəfiq hesab edən tayfalar da heç də Romanı özlərinə ağa hesab etmirdilər. Sezara isə əyalətlə yanaşı, Romanın özündə birinci adam olmaq lazım idi.

Sezar senata məlumat göndərdi ki, Qallianın işğalı başa çatmışdır. Bu, İtaliyada xüsusi sevinc doğurdu. Senat qələbə münasibətilə 15 günlük bayram keçirməyi qərara aldı. Sezar bilirdi ki, hətta bu vaxt da təklikdə köhnə əyanların qüdrətini məhv edə bilməyəcək, Romanı hələ ələ keçirə bilməyəcəkdir. Hakimiyyətə yol yenə triumvirat vasitəsindən keçirdi. Onun xahişi ilə Pompey və Krass Qallianın sərhədinə gəldilər. Oraya həm də 200 senator gəlmişdi. Qərara alındı ki, gələn ilin konsulluğuna Pompey və Krass seçilsin. Konsulluqdan sonra

isə Pompey idarə etmək üçün İspaniyanı, Krass isə Suriyanı almalı idi. Spartakın qalibi olan Krass Şərqdə Makedoniyalı Aleksandrın şöhrətinə yiyələnmək istəyirdi. Burada o, parfiyalılarla müharibəyə başlayacaq və onlardan varlı Mesopotamiyanı alacaqdı. Gələcək konsullar bir il keçdikdən sonra (b.e.ə.54-cü ildə) Qalliyadakı Sezar üçün prokonsulluğu daha 5 il uzadacaqdı. Həm də onun ordusunu 2 legion da artırmaq üçün ona vəsait də ayrılacaqdı. Son şərt bir qədər şübhəli görünürdü, lakin Sezar üçün bu, başlıca cəhət idi. Sezarla razılığa gəldikdən sonra Krass və Pompey Romaya qayıtdılar.

Qalliyanın cənubu olan Akvitaniyanı tabe etmək üçün onlarla aparılan mübarizə bir il də davam etdi. Dəniz döyüşündə romalıların yeni icadı köməyə gəldi. Uzun ağaclara orağı bərkidib, romalılar düşmən gəmilərinin yelkənlərini saxlayan kəndirləri kəsirdilər. Həmin gəmilər hərəkət etmələrini itirdiklərindən, romalılar onlara yaxın məsafədən hücum edə bilirdilər. Dalğa olmaması da, düşmənin bədbəxtliyini artırır və döyüşdə bütün düşmən donanması məhv oldu. Sezar tayfaların ağsaqqallarını edam etməyi əmr etdi. Sakinləri isə qul olmağa satdı.

Müharibənin üçüncü ilinin yayında artıq bütün Qalliya Sezara tabe olmuşdu. Heç bir təhlükə hiss etmədiyindən o, qışı İtaliyanın şimalında keçirdi. Bu vaxt Reyndən o tərəfdə olan germanlar çayı keçib, Reyndən qərbdəki torpaqları tutdular. Qallar da germanlarla birləşə bilirdilər. Sezar qəflətən germanlara hücum etdi, çoxlu itki verəndən sonra onlar Reyn çayının arxasına qaçdılar. Sezar german torpaqlarını qarət etdi. O, ilk romalı idi ki, Atlantik okeanını keçib, Britaniya adalarına ayaq basdı. O, ilk dəfə, b.e.ə.55 və 54-cü illərdə Qalliya sahilindən Britaniyaya keçdi, lakin burada elə bir var-dövlət tapmadı. Qallarla qohum olan Britaniya tayfaları kasıb idilər və onun əhalisi də az idi. Lakin onlar Sezara ciddi müqavimət göstərdilər. Qall tayfa başçılarının köməyi ilə onlarla sülh bağlamağa nail ola bildi. Brittlər ona xərac verəcəklərini vəd etsələr də, heç nə vermədilər.

Qalliyaya qayıdanda Sezar özünün gənc qızı, Pompeyin arvadı Yulianın ölüm xəbərini eşitdi. Bu onun üçün ağır zərbə idi. Lakin qallarla mübarizə üçün pul lazım idi. Pompeyin köməyi olmasa, Qalliyadakı işğallar asanlıqla itirilə bilərdi.

Qalliya müharibəsinin başlıca qışı başladı, bu, b.e.ə. 54-53-cü illərinin qışı idi. Qallar gözlənilmədən hücum edib, 5 min romalını qırdı. Sezarın düşərgəsinə hücum edəndə isə onlar məğlubiyyətə düşər oldular. Bu qələbə şimal qallarını da bir müddətə sakitləşdirdi.

Çoxları elə güman edirdi ki, çətinliyə öyrənməmiş Sezar hərbi xidmətə yaramayacaqdır. Həm də onun tez-tez başı ağrıyırdı, ürək getməsi var idi. Lakin o, öz zəifliklərinə qalib gələ bildi, məhrumiyyətlərə isə asanlıqla dözüdü. Döyüşçüləri tərbiyə etməyin başlıca şərti, Sezara görə, sərkərdənin şəxsi nümunəsidir. Sərt həyat tərzini onun xəstəliklərdən müalicəsinin dərmanı rolunu oynadı. Ardı kəsilməyən yürüşlər, yalnız qədərindəki qidalanma, daim təmiz havada olmaq onun güclü və dözümlü olmasına kömək etdi. Onun sevimli əyləncəsi at çapmaq idi. At belində olanda, o, iki katibinə məktubları diktə edir, onlar çətinliklə bunu yazmağa bilirdilər. Belə bir rəvayət gəzirdi ki, Sezar eyni vaxtda iki, ya üç işi görə bilir.

Döyüşçüləri onun sadəliyindən ağız dolusu danışdılar. Sezarın Qalliyada olduğunun altıncı ilində (b.e.ə. 53-52-ci illərdə) Parfiyanı işğal etmək istəyən Roma ordusunun məğlubiyyəti və Sezarın silahdaşı Mark Krassın həlak olduğu xəbəri gəldi.

Romalılar ikinci dəfə Reyni keçib, germanları qorxutmaq istədilər. Nə olursa olsun, qalların müqavimətini qırmaq lazım idi. Keçən ilki qiyamda iştirak edənlərin hamısını Sezar edam etdirdi, onların əmlakını öz silahdaşlarına payladı. Tacirlər də yaxşı qazandılar, döyüşçülərdən əsir düşənləri bir bardaq şəraba alırdılar. Təkcə bir şəhərin işğalı vaxtı 53 min adam qul olmağa satılmışdı.

Sezar yenə də qışı keçirmək üçün İtaliyaya getdi. Qarətdən və edamlardan cana doyan qallar üsyan qaldırdılar. Tayfa başçılarından biri olan Vertsinqetoriq hakimiyyətə gəldi, romalılar bundan xeyli əvvəl onu ölkədən qovmuşdular. Vəziyyəti yalnız sürət və qətiyyətlilik xilas edə bilərdi. Sezarın sürətli hücumu qalları qorxutdu. Vertsinqetoriq ordusu ilə üsyançılara köməyə gəldi. Sezarın isə qoşunu 10 legiondan ibarət idi.

Qış vaxtı yad ölkədə vuruşmaq asan iş deyildi. Lakin Sezar əlverişli havanı gözləmədi. O, cənubdakı qall şəhərlərini viran qoymağa başladı. Lakin Sezar ordusu ilk dəfə məğlubiyyətə uğradı və geri çəkilməli oldu. Vertsinqetoriqin qələbəsi onu xalq qəhrəmanına çevirdi. Üsyan alovu Pireneydən Reynə qədər bütün ölkəni bürüdü. Sezar ordusunu şimala, belqələrə tərəf apardı. Öz adamlarını köməksiz qoysaydı, o, etimaddan məhrum olardı, bu vaxt onun ali hakimiyyətə yiyələnmək niyyəti də puç olardı. O, öz imkanlarından imtina etməkdənsə, həlak olmaq şansını da seçmək istədi.

Hər tərəfdən düşmənlə əhatə olunmuş, ərzaqsız, ölümcül yorulmuş Sezarın legionları inadkarlıqla şimala doğru irəliləyirdi. Onların bəxtindən şimal tayfaları

məğlub edildi və onlardan çoxlu xərac alındı. Sezarın ac qoşunları, nəhayət, qida və istirahət şansını qazandılar.

Qallar həlledici döyüşə hazırlaşdılar. Bütün üsyan qaldırmış tayfalar öz nümayəndələrini göndərmişdilər. Vertsinqetoriq bütün qall könüllülərinin komandanı seçildi. Döyüşçülər tələb edirdilər ki, Sezarın yolunu kəsmək və onun legionlarını məhv etmək lazımdır.

Qall başçısı Aleziya şəhəri yaxınlığında düşərgə tikməyi əmr etdi. Bura çoxlu ərzaq toplandı. Qoşun 15 min atlıdan və piyadaların yaxşı hissəsindən ibarət idi. Roma qoşunları Qalliyadan geri çəkiləndə onlara düşmən süvariləri hücum etdi. Bu, romalıları çaş-baş saldı. Düşməni geri oturdub, onlar 3 min döyüşçünü öldürdülər. Sezar qarşısında açılmış əlverişli şəraitdən ustalıqla istifadə etdi. Roma qoşunları Aleziyaya yaxınlaşdı.

Qall düşərgəsi yüksək təpənin üstündə yerləşirdi, ətrafda isə iki çay axırdı, bu, alınmaz qala təsiri bağışlayırdı. O, qalları mühasirəyə aldı. Düşmən ordusunun sayı və tərkibi qallardan bir neçə dəfə çox idi. Sezar iki cəbhəyə qarşı vuruşmağı qərara aldı. O, müdafiə xəttini tikməyə başladı, istehkamın həm xarici, həm də daxili xətlərində müdafiəni qurmaq lazım idi. Romalılarda döyüşçü azlığını texnikanın üstünlüyü kompensasiya edirdi. Üç geniş xəndək qazıldı, onlar birbirindən 100 metr məsafədə yerləşirdi. Xəndəklərin dalında tökmə təpə ucalırdı. Təpənin üstündə hər 25 metrədən çoxmərtəbəli qüllələr tikilmişdi. müdafiə xəttinin tikilməsi altı həftəlik gərgin əmək tələb etdi. Qallar hücum edəndə romalıları asanlıqla hücumu dəf etdilər. Süvari dəstəsi qalların arxasına keçdi və gözləmədikləri halda onlara hücum etdi. Qızğın döyüşdən sonra qallar geri çəkildilər. Atlı dəstə onları təqib edir və qaçanları qılıncdan keçirirdi. Bu uğursuzluqdan sonra onlar qələbəyə olan bütün ümidlərini itirdilər. Qall könüllüləri evlərinə qayıtdılar, tezliklə Vertsinqetoriq də əsir düşdü. O, altı il həbsdə qaldı ki, onu triumf vaxtı meydandan keçirsinlər. Bu vaxt Roma kütləsi onu ələ salacaqdı, sonra isə qall sərkərdəsini edam etdilər.

Aleziya məğlubiyyətindən sonra Qalliyada mübarizə daha bir il davam etdi. Sezar ölkəni tabe etdirə bildi. 8 il ərzində o, hücumla 800 şəhəri götürmüş, 300 tayfanı özünə tabe etdirmişdi. Romalılara qarşı 3 milyon adam mübarizə aparırdı, Sezarın dediyinə görə, onlardan bir milyonu məhv edilmiş, daha bir milyon isə əsir götürülmüşdü. Aleziya vuruşundan sonra hər döyüşçüyə bir nəfər qul verildi. Qallar Roma xəzinəsinə külli miqdarda pul verməli idi. Qalliya Roma dövlətinin

iqtisadi həyatına cəlb edildi. Qalların mədəniyyəti və dilləri də tezliklə dəyişildi, onlar güclü Roma təsirinə məruz qaldılar.

Qalliya müharibəsində həm də Sezar qoşunda bir neçə istedadlı gənc komandirlər yetişdirdi. Onların arasında Mark Antoni xüsusilə seçilirdi. Sezar olmayanda, onlar orduya komandanlıq edirdilər. Antoni həm də Romaya varlı adam kimi qayıtdı. O, xalq tribunu seçildi və Sezarın mənafeələrini axıra qədər müdafiə etdi.

Sezarın Qalliyadakı qələbəsi Pompeydə narahatlıq yaratdı. Əvvəllər o, Sezara məhəl qoymurdu, onun yüksəlməsinin, əsasən, özünün himayəsinə rəğmən baş verdiyinə də tam əmin idi. Lakin Qalliyanın işğalından sonra Sezar şöhrətdə Pompeylə bərabərləşdi, qərətdən əldə etdiyi var-dövlətə görə isə onu ötüb keçmişdi. Bu isə Romada həlledici üstünlük hesab olunurdu. Çoxları respublikanı monarxiyaya çevirməyi təklif edirdi. Həm də daha uyğun gələn hökmdar kimi Pompeyi nəzərdə tuturdular. O, həmişə kübarların tərəfində olmuşdu, Sezar kimi yoxsullardan istifadə etmək istəməmişdi.

Aristokrat Katonun təklifi ilə senat Pompeyə iki konsulun hakimiyyətini verdi və onun prokonsulluğunu da Afrikada və İspaniyada keçirməsi şərti ilə artırdı. O, Romada ola-ola iki ölkəni idarə edirdi. Sezar da tələb etdi ki, onun da Qalliyadakı prokonsulluğunu artırınsınlar. Senat Pompeyin tərəfini saxlayıb, Sezar üçün bunu etmədi. Bunu eşidən Qalliya ordusunun komandirlərindən biri qılincin dəstəyinə zərbə vurub demişdi: «Bax bu Sezarın prokonsulluğunu artıracaqdır». Bundan sonra senat öz tərkibindən Sezarın tərəfdarları olan Atonini və Kurionu qovmağı qərara aldı. Onlar öz həyatları üçün qorxub, qul paltarında Romadan qaçdılar.

Döyüşçülər iki hörmətli siyasi xadimin qanunsuzluğun qurbanları olduğunu gördükdə hiddətləndilər, qorxuya düşdülər ki, onlara pensiya və mükafat verilməyəcəkdir. Sezar da əsgərlərin narazılığını qızıışdırırdı.

Ön Alp Qalliyasında həmin qış vaxtı (b.e.ə. 50-49-cu illər) təkə bir legion var idi. Sezar bütöv Qalliya ordusunun gəlişini gözləməyib, İtaliyaya girməyə hərəkət etdi, bu vaxt onun cəmi 5 min adamı var idi. Rubikon çayına, bu kiçik su hövzəsi Qalliya ilə İtaliyanın sərhədi idi, Sezar uzun müddət sahilə dayanıb, qoşunu çaydan keçirmək istəmirdi. Sərhədi keçmək vətəndaş müharibəsinin başlanması olardı. Nəhayət, o, «Alca yacta!» – «Püşk atılmışdır!» sözlərini deyib, özü birinci olaraq çayı keçdi.

Senat Pompeyə paytaxtı mühafizə etməyi tapşırırdı. Pompeyin isə qoşunları İspaniyada və Afrikada idi. Sezar sürətlə irəlilədiyindən onun öz qoşunlarını gətirməyə vaxtı çatmadı. Romada başa düşdülər ki, şəhəri qoruyub saxlamaq mümkün olmayacaqdır, hamı çaş-baş qalmışdı. Paytaxtdan əhali kütləvi qaydada qaçmağa başladı. Senat üzvlərinin çoxu, Pompeyin özü də İtaliyanı tərk edib, Yunanıstana qaçdılar. Sezar müqavimət görmədən Romaya daxil oldu. Pompey tələsdiyindən dövlət xəzinəsini özü ilə çıxara bilməmişdi və sərvət qalibin əlinə keçdi.

İtaliyanı özünə tabe edəndən sonra Sezar Pompeyin əsas qüvvələrinin olduğu İspaniyaya yollandı. Qısa, lakin dəhşətli müharibədən sonra Sezar Pompeyin İspaniyadakı ordusunu qeyd-şərtsiz təslim olmağa məcbur etdi.

Payızda Sezar Romaya qayıtdı, burada onu diktator elan etdilər. Sonra o, ordu ilə İtaliyanın cənubi-şərqinə gedib, oradan Yunanıstana yollandı. O, bütün ordusunu Balkan yarımadasına keçirə bilmədi, çünki nəqliyyat gəmiləri çatışmırdı. Həm də Adriatik dənizində Pompey donanması ağalıq edirdi. Ona görə də Sezar özü dənizlə geri qayıtdı ki, ordusunu tələsdirsən. Səfəri gizli olduğundan qul paltarı geyinmiş və üzünü örtmüşdü. Lakin dənizdə tufan başladığından Sezar geri dönməyə məcbur oldu.

Nəhayət, İtaliyadakı ordu Antoninin komandanlığı altında Yunanıstana gəldi və Sezara qoşuldu. Tezliklə Şimali Yunanıstandakı Farsalda həlledici döyüş getdi. Pompeyin əsgərləri Sezarın veteran döyüşçülərinə qarşı gücsüz idilər. Pompey ordusunun qalıqı təslim oldu, özü isə Misirə qaçdı və orada öldürüldü.

Pompeyin ölümündən sonra Sezarın pula ehtiyacı var idi, ona görə də Misirə getdi. Orada böyük məbləğdə pul əldə edəcəyini fikirləşirdi. Misir çarı Ptolomey öz bacısı Kleopatranı paytaxtdan qovmuşdu. Sezarın buradakı gücü də böyük deyildi. Ona görə də Kleopatranı geri qaytarmağı qərara aldı. Qızın cəsarətinə və gözəlliyinə valeh olan (əslində, o, o qədər də gözəl deyildi) Sezar təkcə onu taxt-taca oturtmadı, həm də onunla nikaha girdi.

Kənardan gələnlərin Misirin daxili işlərinə qarışması və onun sərvətlərini əlindən alması yerli əhalinin üsyanına səbəb oldu. Romalıların kiçik dəstəsi təhlükəli vəziyyətə düşdü. Düşmənləri Sezarın gəmiləri ilə əlaqəsini kəsdi, xilas olmaq üçün romalılar paytaxt Aleksandriyanı yandırdılar. Yanğın vaxtı məşhur Aleksandriya kitabxanası da yandı. Qəzəblənmiş sakinlərdən xilas olmaq üçün Sezar Aleksandriya limanındakı kiçik Faros adasında gizləndi. Burada yeddi

möcüzədən biri olan Faros mayakı yerləşirdi. Onun qayığına hücum ediləndə, o, suya tullanıb, onun üstünə ox yağdırılmasına baxmayaraq, üzüb sahilə çıxdı.

Suriyadan gələn legionların köməyi ilə üsyan yatırıldı. Bu vaxt şərqdə Pont çarı VI Mitridat Yevpatorun oğlu Farnak Romaya qarşı müharibəyə başladı. O, Kiçik Asiyanın xeyli hissəsini tuta bildi. Sezar üç legionla Farnaka hücum etdi. Bir döyüşlə Pont çarı ilə müharibə başa çatdı. Qələbə o qədər asan başa gəlmişdi ki, o barədə Romaya xəbər göndərən Sezar üç söz işlətməklə kifayətləndi: «Veni, vidi, vici!» – «Gəldim, gördüm, qalib gəldim!»

Pompeyin legionlarının qalığı Afrikada toplaşanda, onların başında Sezarın çoxdankı düşməni Katon dururdu. Pompeyçilərə Numidiya çarı Yuba da qoşuldu. İspaniyada da vəziyyət yaxşı deyildi, orada Pompeyin veteranları Roma qarnizonlarında qalırdılar. Sezar Afrikaya tələsdi. Tapsa şəhəri yaxınlığında birbirinə əks olanlar görüşdülər. Tale yenə Sezara əvvəllər olduğu kimi xoş sifətini göstərdi, üç saat ərzində o, düşmənin üç düşərgəsini tutdu, Pompeyçilərin itkisi 50 minə çatdı, Sezarın itkisi isə vur-tut 50 nəfər döyüşçüdən ibarət idi. Katon öz işinin uduzduğunu anlayıb, həyatını özünü öldürməklə başa çatdırdı.

Sezar Romaya qayıtdı, triumfunu bayram etdi, özü də Qalliyada, Misirdə, Kiçik Asiyada və Afrikada qazandığı bütün qələbələrin şərəfinə bahalı hədiyyələr payladı, xalqa isə nəhəng ziyafətlər təşkil edildi. 22 min masanın üzərinə bütün vətəndaşlara qonaqlıq vermək üçün xörəklər düzülmüşdü. Bayramı quruda və suda keçirilən qladiator döyüşləri yekunlaşdırdı.

Bu hadisədən bir qədər sonra Sezar dördüncü dəfə konsul seçilib, İspaniyaya yollandı. Orada Pompeyin oğlanları Qney və Sekst üsyan qaldırmışdılar. B.e.ə. 45-ci ildə gərgin döyüş getdi. Sezarın əsgərləri fasiləsiz müharibələrdən cana doyub, ərzağın çatışmamasından əziyyət çəkərək könülsüz vuruşurdular. Ona görə də qələbə böyük itki hesabına başa gəldi. Bu döyüşdə pompeyçilərin son başçıları da həlak oldu, təkcə Pompeyin oğlu Sekst qaçıb gizlənə bildi.

Belə görünürdü ki, artıq Sezarın qüdrətini məhv etməyə qadir olan qüvvə qalmamışdır. Qarışıqlıqlardan və vətəndaş müharibələrindən qorxan romalılar uzun müddətli sakitliyin yaranması üçün yeganə ümidi monarxiyada gördülər. Son illərdə şəhərin 230 min vətəndaşından 170 mindən çoxu həlak olmuşdu, İtaliyanın işğal ərazisində və əyalətlərdə isə itki daha böyük idi. Qalib sərkərdə ona onillər davam edəcək diktator səlahiyyətləri verilməsi ilə razılaşmırdı, o, artıq ömürlük diktatora çevrilmişdi. Bundan istifadə etməklə, Sezar magistratların, kvestorların,

edilələrin və pretorların sayını xeyli çoxaltdı. Varlı adamları öz tərəfinə çəkmək üçün, onları yüksək vəzifələrə təyin etdi.

Bu məqsədlə Sezar senatorların sayını bir yarım dəfə artırdı, ali şuraya öz tabeliyində olanları, hətta qul olmaqdan azad olmuşları – libertinləri daxil etdi. İstefada olan əsgərlərə İtaliyanın özündə və onun sərhədlərindən kənar torpaqlar verdi. On minlərlə veteran Qalliyada, Afrikada və Yunanıstanda torpaqlar aldı.

Böyük pontifik kimi Sezar Roma kahinlərinin başında dayanırdı. Adamlar istəyirdi ki, təqvim asanlaşdırılsın və hamının başa düşdüyü kimi olsun. Sezar Romaya Misir astronomlarını dəvət edib, öz başçılığında onlar təqvim islahatı keçirib, ili 12 günəş ayına böldülər. Hər dörd ildən bir, ilə bir gün əlavə edilirdi. Yuli Sezarın doğum gününün düşdüyü ay onun adının şərəfinə iyul adlandırıldı. Roma təqvimi qədimdə mövcud olanların ən dəqiqi idi və onun tətbiqi Sezarın adını min illər boyu şöhrətləndirdi.

Qazandığı nailiyyətlər heç də Sezarın coşqun fəaliyyətlə fərqlənən təbiətini sakitləşdirə bilmirdi, əksinə, onu daha cəsarətli işlərə ilhamlandırırırdı. O, öz uğurlarının köləsinə çevrildi və artıq şəxsi yeniliklərini dayandıra bilmirdi. Ordunu İspaniya müharibəsinə görə mükafatlandırmaq lazım olduğu halda, buna sərf etməyə pul yox idi, xəzinə boş idi. Əsgərlərə lazım olan haqqı ödəmək üçün iri qazanc mənbəyi kimi yeni müharibə aparmaq lazım gəlirdi.

Sezarın düşündüyü yürüş Aleksandrın yürüşünün şöhrətini də kölgədə qoymalı idi. O, Krassın qadir ola bilmədiyini – Parfiya səltənətini darmadağın etməli idi, sonra isə Skifiyadan, Germaniyadan və Qalliyadan keçməklə şimal yolu ilə İtaliyaya gəlməli idi. O, romalıları şirnikləndirmək üçün çox sayda parlaq projeklər vəd etməyi qərara aldı, onlar əhalinin istisnasız olaraq bütün təbəqələrinə faydalı olacaqdı. Onları həyata keçirmək üçün böyük vəsait tələb olunurdu, onu isə varlı Parfiyanı işğal etməklə əldə etmək olardı. Nəzərdə tutulan oyun yandırılan şama dəyərdi.

Yürüşə getməmişdən əvvəl o, Romada öz vəziyyətini möhkəmləndirmək istədi. Bu möhkəmlilik əldə edilməsə, yenə də Romanı vətəndaş müharibəsinə cəlb etmək lazım gələcəkdi. Bunun üçün ən yaxşısı özünü çar elan etmək idi və Ellin monarxları kimi o, öz sülaləsinin əsasını qoymalı idi. Özünün övladı olmadığından bu məqsəd üçün bacısının nəvəsi, 17 yaşlı Oktavini oğulluğa götürdü.

Sezarın tərəfdarları belə şeyiə yayırdılar ki, guya köhnə kitablarda deyilir ki, parfiyalılara yalnız çar qalib gələ bilər. Bir dəfə bir neçə adam onu görəndə

«Yaşasın çar!» deyə qışqıranda o, sakitcə demişdi ki, «Siz nəyisə səhv salırsınız. Mənim adım çar yox, Sezardır».

Özünün axırncı konsulluğunda ona sədaqətli olan Mark Antonini ikinci konsul təyin etmişdi: bir bayram vaxtı Forumda Antoni onun başına qızıl tac qoymaq istədi. Az sayda adam buna əl çaldı. Lakin Sezar tacı kənara itələdi, bu vaxt alqışlar daha gur səsləndi. Antoni əmin idi ki, Sezar ona görə imtina etmişdi ki, ondan bunu yenidən xahiş etsinlər.

Bu məsələdə uğursuzluğuna görə, Sezar öz müxalifləri ilə, onların ictimai vəziyyətinə baxmayaraq, haqq-hesab çəkmək istədi. Xalq tribunaları onun heykəlinin başına qoyulmuş tacı qoparıb atanda, o, tribunları vəzifədən kənarlaşdırdı və senatdan qovdu. Köhnə aristokratlar onun pozuculuq fəaliyyətindən ehtiyat edirdilər. Hakimiyyətə gəldikdən sonra o, çox dəyişmişdi və xalqa verdiyi vədləri heç də yerinə yetirmək fikrində deyildi. Aristokratlar Sezara nifrət edirdilər. Lakin həm də onun diktaturasına qarşı mübarizədə gücsüz olduqlarını hiss edirdilər. Yeganə ümidləri isə Yuli Sezarın ölməsi, həyatı tərک etməsi ilə bağlı idi.

Senatorlar arasında qəsd ideyası meydana gəldi, onlar Sezarı məhv etmək və respublika qaydalarını möhkəmlətmək istəyirdilər. Qəsdin başında Mark Brut, Detsim Brut, Albin və Kassi dururdu. Qəsdçilərin sayı tezliklə 60-a çatdı və hazırlanan sui-qəsd təhlükəsi barədə söhbət şəhərə yayıldı. Dostları Sezara öz mühafizəsini gücləndirməyi məsləhət görsələr də, o, onlara qulaq asmaq istəmədi. Çuğulçuluq halları günbəgün artırdı. Lakin onların çoxu yalan və saxta idi. Çuğulçular öz düşmənləri ilə haqq-hesab çəkmək istəyirdilər. Sezar apatıyayla üzləşirdi, deyirdi ki, daimi bir qorxuda yaşamaqdansa, bir dəfə ölmək yaxşıdır.

Qəsdçilər diktatoru mart idilərində (ayın ortasında, 15 martda) öldürməyi qərara almışdılar. Həmin gün Senatın iclasında Sezar dənizin o tərəfindəki bütün torpaqların çarı elan edilməli və İtaliyadan kənarda çar tacını daşımalı idi. Bir falçı onu sui-qəsd barədə xəbərdar etmişdi, Sezar ona inanmasa da, bu dəfə arvadı da ona dedi ki, xəstəliyini səbəb gətirib, evdən çıxmasın. Qiyamçılar qəsdin məlum olmasına görə, senatın iclasının təxirə salınacağından qorxurdular. Ona görə də Detsin Brutu onu senata gəlməyə təkid etməyə göndərdilər. Axı o, Qalliyada Sezarın komandanlığında vuruşmuşdu.

Sezar arvadının xəbərdarlığına məhəl qoymayıb, evdən çıxdı. Yolda həmin falçıya dedi ki, mart idiləri gəlmişdir, mən isə hələ sağam. Falçı dedi: «Gəlib, amma keçib getməyib». Bu sözlər sonra zərb-məsələ çevrildi.

Sezar senatın iclas zalı olan kuriyanın girişinə yaxınlaşanda, ona hazırlanan sui-qəsd barədə papirusdakı yazını verdilər. Lakin çox saydakı xahişçilər onun diqqətini yayındırdı və Sezar senata girdi. O, yazılanı oxuya bilməmişdi.

Sezar kuriyaya girəndə hamı ayağa qalxıb, diktatoru salamladı. Qəsdçilərdən çoxu onun kreslosunu mühasirəyə aldılar. Onlardan biri xahiş edirdi ki, onun sürgündə olan qardaşını geri qaytarsın. Sezar rədd cavabı verəndə o, diktatorun toqosunun ətəyindən tutub, bərk çəkdi və onun boynu açıq qaldı. Bu, siqnal idi. Qəsdçilər plaşlarının altından qılıncı çıxarıb, diktatorun üstünə atıldılar. Onlar əvvəlcədən öhdəlik götürmüşdülər ki, hər kəs Sezara ən azı bir zərbə vuracaqdır ki, heç kəs sonra özünün günahkar olmadığını sübut etməyə çalışmasın. Elə qarışıqlıq yaranmışdı ki, qəsdçilər bir-birlərini də yaralamışdılar. Sezar hara üz tuturdusa, ona qarşı zərbə vurmağa hazır olan qılıncları görürdü. Ona 23 yara vurdular, onlardan yalnız ikisi ölümcül idi. Senatorlar isə dinməz qaydada baş verənlərə tamaşa edirdilər. Heç kəs Sezarı müdafiə etməyə cəsarət etmirdi. Diktator qan axıda-axıda Pompeyin heykəlinin ayağına yıxıldı. Elə görünürdü ki, Pompey özünün ayaqlarına döşənmiş əleyhdarına ləzzətlə baxır. Hər şey qurtaranda Mark Brut nitqlə senata müraciət etmək istədi, lakin senatorlar donmuş vəziyyətdən ayılıb, qaçmağa başladılar, onlar şəhərə qorxu və qarışıqlıq yayırdılar.

Sezar öləndə 56 yaşı var idi, Pompeydən dörd il sonra həyatı tərک etmişdi. O, qüdrətindən və hakimiyyətdən istifadə edə bilmədi, onları isə ömrü boyu böyük zəhmətlə əldə etmişdi. Lakin qəsdçilər də öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər, senatın hakimiyyəti bərpa edilmədi. Sezarın ölümündə iştirak edənlərin heç biri sağ qalmadı.

son